

Fale Alea 'o Tonga

MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA

Fai 'i Nuku'alofa

FIKA	6
'Aho	Pulelulu, 27 Fepueli 2019

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisita Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisita Ngoue

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 06/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

‘Aho: Pulelulu 27 Fepueli, 2019

Taimi: 10.00 pongipongi.

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04		LAO FAKAANGAANGA
		4.1 Fika 1A/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2019
		4.2 Fika 2A/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2019
		4.3 Fika 3/2019: Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Ngaue Fakafakamaau mo Fakalao 2019
		4.4 Fika 4/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Palani mo hono Pule’i ‘a Hono Ngaue’aki ‘o e Ngaahi Feitu’u 2019
		4.5 Fika 5/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2019
		4.6 Fika 6/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau’anga Polisi 2019
		4.7 Fika 7/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule’anga 2019
		4.8 Fika 8/2019: Lao Fakangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule’anga 2019

		4.9 Fika 9/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Langa Fakalakalaka ‘o Tonga 2019
		4.10 Fika 10/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2019
		4.11 Fika 11/2019: Lao Fakaangaanga ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa’anga Hu Mai 2019
		4.12 Fika 12/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa’anga Hu Mai 2019
		4.13 Fika 13/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukahau Ngaue’aki 2019
		4.14 Fika 14/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e Kau ‘Ofisa Kolo 2019
Fika 05	:	NGAAHI TU’UTU’UNI:
		5.1 Fika 1/2019: Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2018
		5.2 Fika 2/2019: Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau ‘Ekisia 2018
		5.3 Fika 3/2019: Tu’utu’uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2018
		5.4 Fika 4/2019: Tu’utu’uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukahau ‘Ekisia 2018
		5.5 Fika 5/2019: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Vahenga Malolo ‘a e Kau Tau ‘A ‘Ene ‘Afio 2018
		5.6 Fika 6/2019: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa’anga Hu Mai 2018
Fika 06	:	FAKAMATALA/LIPOOTI FAKATA’U:
		6.1 Komisoni ma’ae Kau Ngaue Fakapule’anga 2015/2016 & 2016/2017
		6.2 Poate Sino’i Pa’anga Malolo mei he Ngaue 2017/2018
Fika 07	:	Lipooti Fika 1/2019 - Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita

Fika 08	:	KOMITI KAKATO: (Ngaahi Tu'utu'uni)
		8.1 Fika 1/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Pule'i) 'o e Sino'i Pa'anga Malolo Mei He Ngaue 2016
		8.2 Fika 3/2018: Ngaahi Tu'utu'uni Ki He Ahi 2016
		8.3 Fika 7/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Ki He Toutai (Kolo Matatahi) 2016
		8.4 Fika 8/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017
Fika 09	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 10	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale	9
Poaki	9
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	9
‘Asenita Ngāue ‘a e Fale	10
Tokanga ki he te u kamata hilifaki peseti 15 tukuhau CT tā telefoni ki muli	10
Faka‘atā Kupu 79 Konisitūtone ke alea’i ngaahi Lao ke monomono Konisitūtone	12
Fakamahino na’e ‘osi fakahū ngaahi lao ko eni ‘i Fale Alea	12
Tokanga ke fēme’a’aki fakatatau ki he māhino e Hou’eiki Mēmipa	13
Tokanga ki he mafai e Kapineti ke ‘oua uesia ai mafai e Tu’i mo e Fakataha Tokoni.....	14
Taukave alasi mafai Tu’i he Kupu 51 & 79 ke fili Tu’i kau fakamaau ki he Fakamaau Kelekele	14
Tokanga ko e taimi pe to’o mafai Tu’i ki he penolo fakamaau’anga monuka ai 51 (7)	15
Kupu 51 (7) ‘oku ne fakafaikehekehe’i mafai pule he Pule’anga mo e he Fakataha Tokoni ...	16
Poupou tonu faka’uhinga e Sea ko ia faitu’utu’uni he kehekehe faka’uhinga’i Lao	18
Kupu 62 Tu’utu’uni ngāue e Fale ngofua ki ha Mēmipa ke fakahū ha Lao Fakaangaanga.....	19
Taukave fepaki Konisitūtone mo e Lao Fakaangaanga ke liliu Konisitūtone.....	19
Tui kuo pau ke liliu ngaahi lao fekau’aki lahi he fakatonutonu ki he Konisitūtone	19
Taukave Pule’anga tuku ke ‘ave Lao ke aofangatuku ki ai e Tu’i.....	20
Fehu’ia mafai Tu’i ke fakanofu ‘Ateni Seniale ka ngāue’aki Kupu 2 Lao Fakatonutonu	20
Taukave fakangatangata he Kupu 51(7) ngaahi fakatonutonu ki he Konisitūtone	21
Tui Pule’anga ‘ikai ha monuka e Konisitūtone he ngāue’aki Kupu 51 (7).....	21
Fehu’ia ka to’o mafai Tu’i ke fakanofu ha lakanga ‘ikai ko e alasi ia hono mafai.....	24
Fokotu’u ke ‘omai ha faka’uhinga tau’atāina ki he Kupu 51(7)	26
Taukave Pule’anga konga ua faka’uhinga Sea he Kupu 79 tatau mo ‘ene faka’uhinga	31
Tokanga ki he mafai toe he Tu’i mei he 210 to e ala atu Pule’anga ke to’o mai mo ia.....	36
Taukave Pule’anga ‘ikai ha to’o mafai he ‘oku kei aofangatuku pe Tu’i	38
Fokotu’u ke lau ‘uluaki e Lao	41
Ngaahi kupu tui Nōpele Niua ‘oku fekau’aki mo e Kupu 86.....	42

Fokotu'u ke tukuhifo e Lao ki he Kōmiti Kakato fai ai feme'a'aki.....	44
Fokotu'u 'ave ngaahi Lao ki he kakai.....	45
Fakamahino Sea te'eki lau Lao he Fale 'ikai lava ke 'ave lao ka nautolu	45
Kole ha mafai e Sea ke 'omai ha fale'i tau'atāina.....	45
Fokotu'u ke pālōti e Fale fakatatau ki he Tu'utu'uni e Fale	46
Fakamahino 'ata e Fale ke hoko atu alea'i e Lao	48
Tohi mei he fale'i tau'atāina	49
Tokanga ko e 'Omipatimeni & 'Ateni Seniale nau malumalu he Pule'anga	49
Tohi Palēmia kole ke hoko ngaahi Lao ki he liliu Konisitūtone ko e Lao Fakavavevave	52
Fokotu'u 'ave ngaahi lao ki he Tu'i.....	54
Ke aofangatuku Sea ki he ngāue 'a e Fale	57
Kole ke ngāue fakataha e Fale.....	58
Ke fai feme'a'aki he founa 'oku taau he ko e Fale 'eiki.....	59
Tokanga ke ma'u faingamalie Palēmia ke fefolofolai mo e Tu'i he Lao.....	59
Tokanga kei malava ke 'ave ki he kakai he ko e faka'uhinga 'Omipatimeni mafai Kapineti ke fakahu mai ha Lao	60
Fokotu'u tonu fakatatau ki he Kupu 50(a) ke toutou lipooti Palēmia ki he Tu'i	61
Fakamanatu mei he Pule'anga ko e Tu'i aofangatuku ki he tali pe ta'etali ha Lao	62
Tokanga ki he ngāue'aki Pule'anga founa ke alea'i fakavavevave ai e fo'i Lao 'e 6.....	62
Taukave Palēmia 'i ai ngaahi ngafa fatongia Pule'anga fakatatali ki he ngaahi lao ke alea'i ..	63
'Ikai ha feinga ke ta'ealea'i ngaahi Lao mei he Pule'anga	63
Kole Palēmia 'oua me'angaue'aki Tu'i ke fakailifia'i 'aki Pule'anga.....	63
Taukave 'ikai ke fai hano ngāue'aki e Tu'i ke fakailifia'i 'aki Pule'anga.....	64
Tokanga na'e pou pou'i kau Nōpele fo'i lao tatau he 2014	66
Fakahā Pule'anga he 'ikai ke holomui 'ene tohi ke alea'i fakavavevave ngaahi Lao	68
Mahu'inga ke 'omi ki Fale Alea e hisitolia mo e hu'unga ngaahi Lao.....	70
Fakama'ala'ala ki he ngāue'aki Kupu 33 Tu'utu'uni Ngāue e Fale	71
Fehu'ia pe na'e loto lelei Kapineti ki he ngaahi liliu ko eni he Lao	72
Toki fakapapau'i eni hano tali mei Fale Alea pea toki foki ki Kapineti	72
Fakama'ala'ala he Kupu 79 Konisitūtone fekau'aki mo e fiema'u ke lototaha Kapineti	74
Fokotu'u ke 'ave ngaahi Lao ki he liliu Konisitūtone ki he kakai	77
Kole ki he Palēmia ke holomui 'ene tohi kae 'ave Lao ki he kakai	78
Fokotu'u ke lau 'uluaki e Lao kae fai atu ha fokotu'u kae nga'unu ngāue e Fale	78

Poupou ke lau ‘uluaki e ngaahi Lao liliu ki he Konisitūtone.....	79
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone 2019	79
Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone.....	80
Fokotu’u ke holomui ‘e he Palēmia ‘ene tohi kae ‘ave Lao ki he kakai	80
‘Ikai tali Palēmia fokotu’u ke holomui ‘ene tohi kae ‘ave ngaahi Lao ki he kakai	80
Kole ke pāloti’i fokotu’u Fakafofongá Nōpele ‘Eua.....	81
Taukave ko e founa lelei pea fakatemokalati ‘ave lao ‘omi ha lau ki ai e kakai.....	82
Tokanga ki he ‘uhinga fai ai fakavavevave’i ke alea’i e Lao.....	83
Tokanga ki he Kupu 33 he ngaahi me’a fakavavevave.....	85
Tokanga ki he ‘uhinga fai ai hono fakavave’i ngaahi Lao liliu ki he Konisitūtone.....	85
Taukave ka ‘i ai ha me’a makehe mei he fakavavevave ke alea’i ‘oku tapu ia	86
Tokanga ke fakahaa’i Pule’anga ‘uhinga ‘oku fakavavevave ai ngaahi Lao ‘oku alea’i.....	88
Ngaahi makatu’unga ki he fakahū mai tohi mei he ‘Eiki Palēmia.....	90
Fokotu’u Palēmia ke pāloti’i e fokotu’u pē ‘e ‘ave Lao ki he kakai pē ‘ikai.....	95
Pāloti’i ‘o ‘ikai tali fokotu’u ke ‘ave Lao ki he kakai	95
Kelesi.....	96
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea.....	97

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu 27 Fepueli 2019

Taimi: 1005-1010 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

Lotu

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e Lotu e ‘Eiki.

(Ne kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa ‘i hono hiva’i ‘o e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele kae 'uma'ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae 'atā ke fakahoko hono ui e Falé ki he pongipongi ni, ‘aho Pulelulu 27 ‘o Fepueli, 2019.

<001>

Taimi: 1010-1015

Kalake Tēpile: ... Sea kole ke u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Nōpele Nuku.

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē tali uí, kei hoko atu e poaki ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmiá, kei hoko atu pē mo e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá, pehē ki he ‘Eiki Minisitā Mo’uí pea ‘oku poaki me’a tōmui mai ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Ko e ongo Mēmipa ‘oku ‘ikai tali hona uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku na me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘āfio ‘a e Ta’ehāmaí ‘i hotau lotolotongá. Tapu mo ‘Ene ‘Afiō Tama Tu’í, Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele pehē foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí.

‘Asenita Ngāue ‘a e Fale

Hou’eiki ko e tau ‘asenitá ena kuo ‘osi tufa atu ke mou me’a ki ai te’eki ke ‘i ai ha liliu mei ‘aneafi. ‘Oku tau kei fēme’a’aki pē ‘i he fika fā. ‘A ia ko e Lao Fakaangaanga Fika 1A ‘o e 2019, Lao Fakaangaanga Fika 2A ‘o e 2019 mo e Lao Fakaangaanga Fika 3 ‘o e 2019 ‘oku felāve’i ia pea mo e ngaahi liliu ‘i he Konisitūtoné ‘oku fokotu’u mai he ‘ū lao ko ení lao fakaangaanga. Pea ‘i he’ene pehē na’e fai e fēme’a’aki ‘aneafi fekau’aki pea mo e founga hono fakahoko e ngāue ko ení. Pea ‘oku ou tui pē ‘oku ‘osi ma’ala’ala e *issue* ko iá.

Lord Fusitu’a: Kātaki ‘Eiki Sea nau ma’ú na’a tau kei lolotonga tīpeiti’i e fokotu’u e motu’a ni ke ‘ohake ‘o tōloi e ngaahi lao ko ení pē ‘ikai. Pea ka ‘oku nau ma’u ‘aneafi na’a tau kei ‘i he lolotonga ‘o e tīpeiti ko iá. ‘I he fokotu’u ‘a e motu’a ni ko u ...

‘Eiki Sea: Ko ia. Ko e fokotu’u ē mei he Fakafofonga Ongo Niuá.

Lord Fusitu’a: Ko ia.

‘Eiki Sea: Fakafofonga ko e taimi ko ē ‘oku ou lea aí pea ke me’a ki lalo.

Sāmiu Vaipulu: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu mu’a Sea ki’i me’a fakatu’upakē.

‘Eiki Sea: Me’a mai Vava’u 15.

Tokanga ki he te u kamata hilifaki peseti 15 tukuhau CT tā telefoni ki muli

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Sea tapu mo e Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni. ‘Eiki Sea ko e fie fakahoha’a ‘a’aku ko e me’a eni ia na’e toki ma’u mai e *text* mei he TCC. ‘Oku kamata ‘i he ‘aho ‘uluaki ko ē ‘o Mā’asi ‘a e tānaki CT pēsēti ‘e 15 ki he tā ko ē ki tu’apule’angá pē ko e mo’oni koā pē ko ha usu pē. He ko e mahalo ‘Eiki Sea ‘oku, ko e taha eni ha me’a fakaloloma. Ko e telefoni ‘oku malava ai e tokoni lahi ki he fonuá ni ngaahi fāmili mei muli. Ko eni ‘oku ‘ai ke to e tukuhau’i ia Sea.

‘Eiki Sea: Vava’u 15 ‘oku felāve’i e me’a ko eni pea mo ‘etau ‘asenitá pē ‘ikai ?

Sāmiu Vaipulu: Sea ko e felāve’i eni ia mo e fonuá fakalukufua.

‘Eiki Sea: Fakafofonga ‘oku ke mea’i pē ko ‘etau Tu’utu’uní ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha me’a kehe ‘oku ke tokanga ki ai pea ke poaki mai ki he Kalaké ke kole mai ha’o taimi.

Sāmiu Vaipulu: ‘Eiki Sea kātaki Sea. Ko e me’a ko eni ia ko e toki ma’u ni pē ‘e au ia ‘a e *text*.

‘Eiki Sea: Ko ia ko ‘etau ‘asenitá Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke fakahoko’aki ia ha *text* mai.

<002>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Sea: ...ha taha. Ke ‘osi mea’i pē ko e ta’u lahi eni ho’o me’a he Fale ni.

Sāmiu Vaipulu: Ko e kole pē ‘e Sea pē ko e, ke fakamahino mai ange ‘e he Pule’anga pē ko e hā ‘a e me’a ko ē ‘oku hoko pē ko e hā hono mo’oní.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea! Ka u tokoni atu mu’a au he me’a ko ē. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Fale Alea ‘o Tonga. ‘E ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e Lao ‘oku fakahū mai. ‘Oku ‘osi fakahokohoko mai he ‘ū me’a ko eni. Mahalo ‘oku mea’i pē he Hou’eiki. Pea ko u kole atu Sea, ke tuku ia ki hono taimi totonu kae tukuange mu’a e ‘asenita ko eni, ‘oku ‘ikai toe ha fa’ahinga me’a hono feinga ke toloi ‘aki ‘a e ‘asenita lolotonga Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Fakafofonga Vava’u 15 ke ...

Lord Fusitu’a: Kātaki Sea, Sea fakatonutonu. Ko e fakatonutonu eni Sea.

‘Eiki Sea: Ko e tu’o fiha eni ‘eku kole atu ko e taimi ko ē ko u lea ai pea ke me’a ki lalo.

Lord Fusitu’a: Kātaki Sea. Nau fakatonutonu au ‘oku te’eki ke me’a mai e Feitu’u na.

‘Eiki Sea: ‘Oku lolotonga ‘ave ‘eku tali ki he Fakafofonga Vava’u 15.

Lord Fusitu’a: Kae ‘atā ki he motu’a ni ke fakatonutonu.

‘Eiki Sea: ‘O kapau te u toki tukuange atu ha’o taimi ka ko u kātaki si’isi’i he taimi ni ho’o toutou tu’u hake .

Lord Fusitu’a: Mālō Sea.

Lord Fusitu’a: Pē’i ‘ai ho’o me’a ‘a’au Sea.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Vava’u 15. Kapau te ke fakatokanga’i ‘a e ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni 5.11 ki he 5.13, fekau’aki ia pea mo e ngaahi liliu ‘oku fokotu’u mai ki he pa’anga tukuha. Ko u tui mahalo na’e ‘osi fakama’ala’ala ia ‘e he potungāue ‘i he’etau fakataha ho’atā ‘aneafi, fekau’aki pea mo e CT. Ko u tui mahalo ko e taimi tonu ia ke toki ‘ohake ai ‘a e ngaahi me’a ko eni.

Sāmiu Vaipulu: Sea! Tapu mo e Feitu’u na Sea. Ko ‘eku fifili pē ‘a’aku ia koe’uhi ‘oku kamata eni ia he Falaite.

‘Eiki Sea: Ko u kole atu ke tau hoko atu ki he’etau ‘asenita. Fakafofonga, te u toki ‘oatu ho faingamālie ‘anai. Hou’eiki ko e ...

Lord Fusitu’a: Kātaki ‘Eiki Sea. ‘E ‘atā ki he’eku fakatonutonu, pea tau foki ki he’etau ‘asenita.

‘Eiki Sea: Fakafofonga! Ko hai ke fakatonutonu?

Lord Fusitu’a: Ko e fakatonutonu e me’a mei he tēpile ‘a e Hou’eiki Minisitā ko e fo’i fakamoveuveu mo e fakatōloi ‘a e ngaahi me’a māfatukituki e fonua, ‘oku ‘omi he 15 mo kimautolu kotoa ‘i he Fale ni. ‘Oku ‘ikai ke u tui ‘oku fakapotopoto hono fakafōtunga pehē ‘emau, ‘a ‘emau fakamalanga.

Faka‘atā Kupu 79 Konisitūtone ke alea’i ngaahi Lao ke monomono Konisitūtone

‘Eiki Sea: Hou’eiki! Ko ‘etau ‘asenita Fika 4 . Mou me’a hifo ki he Lao Fika 4.1, 4.2, mo e 4.3, na’e toloi mai ‘a e Fale ki he ‘aho ni, ‘oku fai e feme’a’aki koe’uhi ko e fokotu’u na’e ‘omai he Fakafofonga Nōpele Ongo Niua. Ko ‘ene fokotu’u fakatatau ki he ‘ene faka’uhinga ‘a e Kupu 51, Kupu (7) ‘a e Konisitūtone. Nau ‘osi fakamatala atu ‘a e ‘uhinga ‘o e Kupu 51 (7) ‘a e Konisitūtoné, fakatatau ki he fale’i na’e ‘omai mei he Kalake pea mo e ‘Ateni Seniale, pea ko u tali ‘a e fale’i ko ia. ‘I he ‘ene pehē, ko e ‘ū lao ko eni ko e ‘ū liliu ki he Konisitūtone, pea ‘oku pau leva ke tau muimui ki he Konisitūtone ‘i he ‘ene Tu’utu’uni ‘i he Kupu 79. Na’e fai ‘a e vakai ki he kupu ko ‘eni, pea ‘oku faka’atā pē lao ko eni fakatatau ki he Tu’utu’uni ‘a e Kupu 79 ko e ngaahi fakatonutonu ‘o e Konisitūtone.

Fakamahino na’e ‘osi fakahū ngaahi lao ko eni ‘i Fale Alea

Poini hono ua. Ko e kakano ‘a e ‘ū lao ko ‘eni, na’e ‘osi fakahū mai ki he Fale ni, ‘i he Pule’anga kuohili pea na’e paasi he Fale ni. Ko e ‘uhinga pē na’e ‘ikai ke fakahoko ai ‘o tau ‘a e lao ko eni he ‘oku tu’utu’uni ‘a e Kupu 79 ‘oku fiema’u ke *unanimous agreement* pē loto ki ai kātoa e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kapineti fakataha pea mo ‘Ene ‘Afiō. ‘I he ‘aho ko ē na’e fakahoko ai ‘a e lao ko eni na’e Pule’anga ‘a e Kapineti fo’ou, pea ‘i he ‘ene pehē na’e tu’utu’uni ‘oku fiema’u ke fakahoko fo’ou ‘a e lao ko eni pea ko e ‘uhinga ia ‘oku to e fakahū mai ai. ‘I he poini ko iá ‘o kapau ‘e ‘ikai ke tau tali ‘i he ‘aho ni ke fai ha fēme’a’aki ...

<004>

Taimi: 1020-1025

‘Eiki Sea: ... eni ‘a ia ‘oku tatau pē ‘ene kakano pea mo e lao na’e ‘osi fakahoko ‘i he Fale Alea pē ko ‘eni, ‘oku ui e me’a ia ko ia ko e *double standard*, he na’a tau ‘osi fakahoko pē ‘a e ngāue ko eni kimu’a. Tali pē ta’etali e lao ko eni ko e fatongia pea mo e ngāue ia ‘a e Hou’eiki kā ‘oku hala ke ‘i ai ha’aku mafai ke u ta’ofi ‘a hono fakahoko e ngāue ko eni ‘oku pau ke toki tu’utu’uni mai ‘a e Falé ki ai. ‘Ofa pē ‘oku mahino ‘a ‘eku fakamatala ki he Hou’eiki pea ‘o kapau ‘oku to e ‘i ai ha ngaahi fehu’i, ko homou faingamālie eni kimu’a pea tau hoko atu.

Lord Fusitu’a: Sea kātaki ka u ki’i fakahoha’a atu.

‘Eiki Sea: Me’a mai Fakafofonga Nōpele Ongo Niua.

Lord Fusitu’a: ‘A ia ‘oku faka’apa’apa’i kotoa ‘e he motu’a ni ‘a e ngaahi fakamā’ala’ala kuo tukumai ‘e he Feitu’u na. ‘Oku kei tui pē motu’a ni ko e fakafalala ko ē ki he fakahū mai ‘e ha Pule’anga motu’a pē ko e fakapaasi ‘e ha Fale Alea motu’a ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fekau’aki ‘a’ana mo e tefito’i lao ko ē ‘oku ‘omi ko eni.

Ko hono uá. ‘Oku kei tui ta’etoeveiveiua e motu’a ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha maumau ‘a e faikehekehe ‘a e tui mo e fale’i fakalao ‘a e Kalake pea mo e ‘Ateni Seniale mo e motu’a ni ‘e kehekehe ‘a e ngaahi faka’uhinga fakalao. Kā ‘e to e ‘oatu he motu’a ni ke ho’ata ki tu’a pea mahino ki he kakai ‘o e fonua, ‘a e ‘uhinga ‘oku kei tu’u ai ‘a e motu’a ni ‘i ai, ‘o hangē ko e, ko e fakama’ala’ala ...

Tokanga ke fēme’a’aki fakatatau ki he māhino e Hou’eiki Mēmipa

‘Eiki Sea: Fakafofonga ko e fakamalanga ‘i he Fale ní ‘oku ‘ikai ke tau fakamalanga tautolu ki he ongo mai ‘a e kakai mei tu’a. ‘Oku fai ‘etau fakamalanga ki he mahino ‘a e Hou’eiki pea mo e Sea he ko ‘etau ngāue ‘atautolu fakatatau ki he Konisitūtone mo e Tu’utu’uni e Fale. ‘Oku ‘ikai ko ha *show* eni ke ke *campaign* ai ...

Lord Fusitu’a: Fakamālō atu ‘oku ‘ikai ke mea’i pē he Feitu’u na ...

‘Eiki Sea: Pē to e tu’uaki ho’o ‘ilo pē ko ho’o faka’uhinga?

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea...

‘Eiki Sea: Ko ho’o me’a mai ke fakahoko ‘etau ngāue.

Lord Fusitu’a: Faka’apa’apa atu ke fakahoko ‘etau ngāue mo ho’ata ki tu’a ‘etau ngāue ki he kau totongi tukuhau ‘a ia ‘oku tau vahe ai.

‘Eiki Sea: Kae kehe kapau ko ho’o to e me’a mai pē ena ha poini fo’ou, pea ke me’a mai, kapau ko e me’a tatau pē ena pea ke me’a hifo ki lalo kātaki.

Lord Fusitu’a: Ko ia, ko ia ko e poini fo’ou he na’e ‘ikai ke, na’e hā mai mei he felāfoaki ‘a e *media* ‘aneafi na’e ‘ikai ke mahino kia nautolu ia ‘a e poini ko ē na’e ‘oatu.

‘Eiki Sea: Fakafofonga te u to e pu’aki fēfēé’i atu. ‘Oku ‘ikai ke fai e feme’a’aki fakatatau ki he mahino ‘a e kakai, ‘oku fakatatau ki he mahino ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea.

Lord Fusitu’a: ‘Oku sai. ‘Oku hā mai mei he me’a ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘aneafi na’e te’eki ai pē ke mahino ‘a e poini ko ē na’a ku feinga ke ‘oatu kiate kinautolu. Ko ia ai, ‘o hangē ko e ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u fakatonutonu atu kātaki.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mahino ‘aupito ‘aupito e poini ia ‘aneafi he poini na’a ke me’a mai ‘aki pea mo e poini ko eni na’a ne me’a mai pea mahino ‘aupito ‘a e hala ē kae tonu ē. Mālō Sea.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Kapau na’e mahino ‘a e poini kuo nau pou pou kotoa mai ki he faka’uhinga ko eni. Ko ia ai ‘Eiki Sea, te u to’o pē ‘a e faka’uhinga ‘a e Feitu’u na, ko e faka’uhinga ‘a e Feitu’u na ...

‘Eiki Sea: Fakafofonga, te u tokoni atu ki ho’o me’a.

Lord Fusitu’a: Ko ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Pea te u ‘ave atu eni e fehu’i ki he kau Fakafofonga kotoa pē heni ‘i Fale ni. Ko ‘eku atu ki he kau Fakafofonga ke mou me’a mai kapau ‘oku ta’emahino ‘a e me’a na’a ku ‘osi fakamatala atu.

Lord Nuku: Sea...

‘Eiki Sea: Me’a mai Fakafofonga Nōpele ‘Eua.

Lord Fusitu’a: ‘Ikai ‘a e fakama’ala’ala e motu’a ni.

‘Eiki Sea: Nōpele ‘Eua me’a mai.

Tokanga ki he mafai e Kapineti ke ‘oua uesia ai mafai e Tu’i mo e Fakataha Tokoni

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. ‘Eiki Sea, ko e faka’uhinga ko ē ‘a e motu’a ‘Eiki Sea, ko u lave’i pē ‘e au ia ‘a e me’a ko ē na’a ke me’a mai ‘aki. Kā ko e faka’uhinga ko ē ‘a e motu’a ni ki he kupu 51 ‘o fakatatau ki he me’a ko ē na’a ke me’a mai ‘aki, ko e fatongia ‘o e ma’u mafai ‘a ia ko ē ‘oku ‘i he Kapineti ‘oku ‘ikai kau ai ‘a e mafai ‘a e Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni. Ko e fo’i kongia ia ko ē ko ē ‘oku ou pehē ko ē ‘oku mafai ‘a e Palēmia mo e Kāpineti ki he ...

<005>

Taimi: 1025-1030

Lord Nuku : ... e me’a kotoa hono fa’u he fonua ni. Ka ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e mafai ‘o e Tu’i, ‘i he Fakataha Tokoni. Ko e fo’i ‘ikai ko iá, ‘a ia ‘oku ‘oatu ai ‘eku faka’uhingá. Na’a ke ‘osi me’a mai pē koe, Sea. Pea a’u mai ko ē ki he Kupu 79, ‘a ē ko ē ‘oku fai ai ko ē e feme’a’akí. ‘E ngofua ke liliu e Konisitūtone, ka he ‘ikai ke kau ai e ngaahi tofi’á, Hou’eikí, pea mo e kelekelé.

Taukave alasi mafai Tu’i he Kupu 51 & 79 ke fili Tu’i kau fakamaau ki he Fakamaau Kelekele

‘E hanga ‘e he kupu ko eni ko ē ‘oku liliú, ‘o alasi ‘ae mafai ‘o e Tu’í, ‘i he kupu 79. He ‘oku hanga ‘e he fakatonutonu ko ení, ‘Eiki Sea, ‘o ue’i e Fakamaau fonuá, ‘a ia ko e Fakamaau Fonua ko hono fakalea e tahá, Sea, ko e Fakamaau Kelekele. Ko e Fakamaau Kelekelé, ka ‘i ai ha me’a fekau’aki pea mo e ngaahi tofi’á, pea mo e kelekele ‘o e fonua ni, ‘oku fili ia ‘e he Tu’í, ‘i he vahe ko ē ko ē ki he Fakamaau’angá. Pea kapau leva ‘oku alasi ‘e he kupu ko ení, ‘a e mafai ko ē ‘i he Kupu 79, ‘Eiki Sea, fakafoki e me’a ko ení ki he kakai e fonuá. He ‘oku maumau e Kupu 51, maumau mo e Kupu 79, he ‘oku ne alasi ‘a e lao ko eni ki he Lao Fakamaau’angá, ki he fili ‘e he Tu’i e kakai ke Fakamaau Fonua.

‘Oku ke mea’i pē, ko e Fakamaau Fonuá, ‘Eiki Sea, ko e fakamaau’i ia ‘o e kelekele, tukufakaholó, ‘oku ‘ikai ke ‘ave hangatonu ia ki he Fakamaau Lahí. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ou pehē atu ai he pongipongi ni, ‘Eiki Sea, ‘oku maumau e ongo kupu’i Konisitūtone ko ení. Pea ko e kupu’i Konisitūtone ko ení, ‘Eiki Sea, ko hono mafai, na’e ‘ave ki he kakaí, pea makatu’unga mei ai e liliu ko ení. Lao Fakamaau’anga, ‘Eiki Sea, ‘oku ne talamai ai, ‘oku alasi ‘e he fakatonutonu ko eni ‘a e Tu’í, mo e kelekelé, pea mo e Hou’eiki e fonuá, ‘Eiki Sea.

Ko e me’a ia ‘oku fai atu ko ē ki ai ‘a e hoha’a ko ē he pongipongi ni, he ‘oku ou tui ko e mafai ‘o e Tu’i he Fakataha Tokoni, ‘oku alasi he fakatonutonu ko eni Ko e kupu ko eni ko ē, ke ta’ofi ai ko ē ko ē, he ‘ikai ke ala ‘a e Fale ni, pē ko e Kapinetí, ki he fa’unga ko ē me’a ko ē he Kupu 79, ‘oku ne alasi ia ‘e ia ‘i he fakatonutonu lao ko ení. Ko e me’a ia, Sea, ‘oku fai atu ki ai e ...

Siaosi Sovaleni : Ko e ‘ai pē ke ki’i tokoni ki he Nōpele, Sea kapau ‘e ...

Lord Nuku : Mālō Sea.

Tokanga ko e taimi pe to’o mafai Tu’i ki he penolo fakamaau’anga monuka ai 51 (7)

Siaosi Sovaleni : Mālō Nōpele. Tapu mo e Feitu’u na, Sea. Tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Ko e tokoní ia, ‘oku kau pē ki ai mo e kole fakama’ala’ala, Sea. Hangē ko eni ko e feme’a’aki ‘a e Hou’eiki, ko e 51 (7) ne talamai mahino ‘a e mafai ‘o e Pule’angá, pē ko e *Executive Power*, ka ‘oku ‘ikai ke ngofua ke kau ai ha me’a fekau’aki mo e Tu’í, pē ko e Tu’í ‘i he *Privy Council*, tatau ai pē pē ko ha tu’utu’uni ‘i he Konisitūtone pē ko ha Lao, pē ko ha fa’ahinga tu’utu’uni kehe. ‘A ia ko e 51 (7) ia. ‘Oku ‘i ai foki ‘etau fokotu’utu’u ko eni hotau fonuá, Sea. ‘Oku ‘i ai e Taki e Pule’anga, pea ‘oku ‘i ai e Taki ‘o e fonuá. ‘A ia ko e *Head of Government*, mo e *Head of State*. ‘A ia leva ‘i hono tu’u ko eni ‘etau Konisitūtone, ko ‘Ene ‘Afió, ‘a e Taki e Pule’angá. ‘A ia leva, kapau ‘oku ‘i ai ha kupu ia ‘e to’o ai ha mafai ai. Tau pehē pē eni, hangē ko ē ko hono to’o e 83 (B), pē ko hono liliu e 83(C), pē ko hono to’o e 83 (C). ‘Oku ne to’o ‘e ia ‘a e fo’i lea ‘oku ‘asi mai pē ia he Konisitūtone he taimi ni, ko e Tu’í ‘i he *Privy Council*, ko ‘ene kōmiti eni ‘a e pēnoló. Ko e mafai ia ‘o e *Privy Council* mo ‘Ene ‘Afió. Ko e mōmeniti pē ‘etau to’ó, ko e anga pē ia ‘a e sió, Sea, oku monuka ai ‘a e 51 (7) ia. He ‘oku tau ala atu leva tautolu ia ki he *Privy Council* mo ‘Ene ‘Afió. Ka ko e anga pē ia ko ē ‘a e tokoni ki he feme’a’aki, ke ‘uhingá na’a ‘oku ‘i ai ha fakama’ala’ala ‘e to e mahino ange, ka ko e mōmeniti pē ‘etau ala atu ki he ‘Ene ‘Afió ‘i he *Privy Council*, hangē ko hono to’o ‘a e pēnolo, ‘oku felāve’i tonu ia mo e mafai e Tu’í, ‘i he *Privy Council*. Ko e anga pē ia e tokoni ki he Nōpelé, pea toki ‘i ai ha fakama’ala’ala mei he Sea.

Lord Fusitu’a : Ko e tokoni atu eni, pē ‘e laumālie lelei ki ai. ‘Eiki Sea, ‘o hangē ko e me’a ‘a e Fika 3, ko e Feitu’u na pē na’a ke faka’uhinga’i mai e 51. Ko e 51 ‘oku ne faka’uhinga’i mai ‘a e ...

<006>

Taimi: 1030-1035

Lord Fusitu'a : .. ‘a e ngafa mafai ‘o Kapineti pē ko e *Executive Authority* pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakangatangata ‘e 2, ‘o e ngafa mafai ko ia. Kupu 51 (1) ko e fakangatangata ki he mafai ko iá, ko e fakaongoongo ki he Fale Alea. Ko e fakangatangata hono 2 ki he ngafa mafai ko iá, ko hono alasi ‘a e mafai ‘a ‘Ene ‘Afió ‘i he Fakataha Tokoni. Ko e ‘uhinga ia ‘oku monuka ai ‘a e Kupu ko iá, he 51 (7) he ngaahi fakatonutonu ko eni kuo ‘ai atu ‘e Fika 3, ko e ‘ai atu ‘e au, kuo ‘ai atu he ‘e Nōpele mei ‘Eua.

Pea ‘oku ou to e poupu ki he me’a ‘a e Nōpele mei ‘Euá, koe’uhí ‘oku kau ai ‘a e fakatonutonu ke fakanofó ‘a e kau Fakamaaú mei he sino ia ‘oku fakanofó tokotaha ‘e he Minisitā Lao. ‘Oku ne alasi ‘e ia ‘a e Fakamaau’anga Kelekelé, ‘a ia ‘oku iku ia ki he ‘Ene ‘Afió, ‘i Fakataha Tokoni, monuka leva ‘a e 79 ia ai ‘Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ka u ki’i tokoni atu kātaki. Pea te u lau atu pē mei he Konisitūtoné, ‘a e me’a na’a ke hanga ‘o fakahinohino maí, pea kuo ke tali ia, ka u ki’i lau atu pē.

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Minisitā. ‘Oku kei ‘i ai pē taimi ‘a e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele ‘Euá, pea ko e ngaahi tokoni ia na’e me’a mai ‘aki ‘e he Fakafofonga Ongō Niuá mo Tongatapu 3.

Lord Nuku : Mālō ‘aupito Sea. 'Eiki Sea, pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga eni ia Sea ke fakalōloa. Ko e ‘uhinga eni ia ke maama, mo mā'opo'opo, ‘a e ngāue ko ia ho Falé Sea. He ko e ongo kupu ‘e 2 ko ē na’e fai hono fakangofua aí 'Eiki Sea, kapau ke hangē ko e me’a ko eni ko ē ‘a e Tongatapu 3. Ko fē ha feitu’u, ‘e to e ma’u mei ai, ha fale’i ma’olunga ange, pea ka ‘ikai, pea fakafoki ki he kakaí, he ko e makatu’unga ‘o e liliu ko ení, na’e tali he ‘e kakaí ‘a e Kupu 51, pea mo e Kupu 79 ko ia ‘o e Konisitūtoné ko ē ke liliu. Pea na’e makatu’unga ia, he ‘e lava pē he motu’a ni ia ke ‘omai e lipooti ko ia, ‘a ē ko ē he fakataha ko ia na’e fai ai ‘a e liliu ko eni. Ko e ‘ahó ni kuo tau alasi ‘etautolu ‘i Falé ni.

'Eiki Sea : Ko ‘eku fehu’i atú 'Eiki Nōpele. Na’a ke ‘i he Kapinetí ‘i he taimi na’e fakahū mai ai ‘a e lao ko eni?

Lord Nuku : Lao fē eni ‘oku ke ‘uhinga ki aí ? Fakatonutonu ko ení?

'Eiki Sea: Hou’eiki ko ‘eku tali atu ki he ...

Lord Nuku: Na’e ‘ikai ke u ‘i he Kapinetí, na’e ‘ikai ke u ‘i he Kapinetí ‘i he taimi ko ē na’e paasi ai ‘a e lao ko eni.

Kupu 51 (7) ‘oku ne fakafaikehekehe’i mafai pule he Pule’anga mo e he Fakataha Tokoni

'Eiki Sea : Fakafofonga, ko ‘eku tali atu ki ho’o me’á, ko e Kupu ko eni 51 (7) ‘oku ne hanga ‘o fakamatala mai ‘a e faikehekehe e mafai ko eni, Mafai Pule ‘i he Pule’angá, pea mo e mafai ko ē ‘i he Fakataha Tokoni. ‘Oku ne ‘omai ‘ene, ‘a e faikehekehé ‘oku ‘ikai ko ha’ane tapu’i, ha fakalelei pē ha fakatonutonu, ki he ngaahi mafai ko ia. Ko e fakatonutonu ki he Konisitūtoné ‘oku

‘i ai ‘a e kupu makehe ‘i he Kupu 79, ‘oku tu‘utu‘uni mai ki he founa hono fakalelei‘i ‘o e Konisitūtone.

Lord Fusitu'a : 'Eiki Sea, ko e tokoni pē ki he 'Eiki Nōpele. Kātaki ‘o hangē pē ko e lave ‘aneafī, ko e fo‘i *action* ko ē hono ‘omi ‘e he Pule'angá, ‘a e lao ki Falé ni, ‘oku kau ia ‘i he'enau *exercise* ‘enau ngafa mafai. Koe'uhí ko e *exercise* ‘a e ngafa mafai, ‘oku fakangatangata ia ‘e he Kupu 51(7). Mahalo ...

'Eiki Sea : Ko ia ka ‘oku, Fakafofonga ‘oku te'eki ke fakakakato ‘a e fo‘i *action* ko ia. ‘Oku tau kei fou pē ‘i he *process* ‘a e laó fakatatau ki he tu‘utu‘uni e Konisitūtone. ‘E fakahū mai e laó ‘i heni, pea ‘e toki loto taha e Falé ...

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni.

Lord Fusitu'a : 'Eiki Sea, ko hono ‘omi pē ko ē ki he Falé ni ...

'Eiki Sea: ‘Oku fiema'u ke tau tīpeiti'i ...

Lord Fusitu'a: Kapau ko e *content* ē kuo ‘osi monuka ia 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana : Sea ka u ki'i tokoni ange mu'a kātaki, ‘i he me'a pē ko ena. Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Fale Alea. Sea, hangē pē na'a ku lave ki ai ‘aneafī, pea hangē foki ‘oku ke ‘ohake, mo'oni ia. Hangē ko e fehu'ia ‘a e tu'utu'uni ‘a e Kapineta ko eni ‘o e Pule'angá, tau fakalea pē Pule'anga ko eni kuo ‘osí, na'a nau fa'u e lao ko eni pea nau, ko ‘eku ma'u Sea hangē pē na'a ku lave ki ai, pea mahalo ko e Palēmia eni ‘o e Pule'anga ko iá, ‘a ia ‘oku tonu ke fai ki ai ho'o fehu'i. Pea ‘i he'eku ma'ú ‘i he ki'i fakatalanoa pē ki ai kimu'a atu pē, pea hangē ko ‘aneafi he ‘osi e ki he'ene vakai ki he lao ko eni. ‘A ia na'a ku lave atu ko ē na'e ‘i ai e ‘uhinga mo e puipuitu'a mo e ngaahi makatu'unga ...

<008>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu'iha'angana: ... ko eni ke ne Minisitā Lao e ‘aho ko ia ke ne fa'u. Pea na'e fakahoko ai. Ka ko u, me'a pē foki ia ‘a'ana pē ‘e me'a mai ka ‘oku hangē kiate au ‘a e hili, fononga atu e lao ko eni hangē ko e me'a ‘o a'u ki he Fakataha Tokoni na'e to e ‘i ai e fakakaukau kehe ‘i he ongo, na'a na to e liliu pē ‘ena fakakaukau pea ‘oku ‘ikai ke tapu ia ke liliu ha fakakaukau ha taha, ‘a e Palēmia ko ia pea mo e Minisitā Lao na'a ne fa'u e lao ko eni mahalo na ‘oku to e, na'e sai ange pē ke tuku pē ke tau'atāina ‘a e, tau'atāina ange pē ‘a e ‘Ateni Seniale ‘i he, kai kehe ko ‘eku lave pē ‘a'aku ki ho'o fehu'i ko ē he ‘oku ‘ikai ke tapu ke liliu ha fakakaukau ha taha na'a ne fai ha me'a. Mālō.

'Eiki Sea: Ko ia Fakafofonga Nōpele Ha'apai ko u fakamālō atu ho fakama'ala'ala mai e poini ko ia ka ko ‘eku poini ‘a'aku na'e ‘osi faka'atā he Fale ni ‘a e lao, mahalo tukukehe mei he ta'u ko ē ‘oku hiki ‘e he lao ko ‘eni.

Siaosi Sovaleni: Ki'i *point of order* eni ia Sea.

'Eiki Sea: Na'e 'osi faka'atā ia ke tīpeiti'i 'e he Fale 'Eiki ni. Pea ko e me'a tau'atāina ia 'a e Hou'eiki pē te nau tali e lao ko eni pē 'ikai.

Siaosi Sovaleni: Ko u tui ko e poini ia Sea ko e ki'i ...

'Eiki Sea: Ka ko 'ene aofangatuku Hou'eiki, ko e anga ē fokotu'u atu e lao ki he 'Ene 'Afio pea ko e *royal prerogative* 'Ene 'Afio pē te ne tali pē 'ikai.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ...

'Eiki Sea: Na' e fokotu'u atu ...

Lord Fusitu'a: Ko ia.

'Eiki Sea: Mei he Pule'anga 'o e 'aho.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ka ko e me'a 'oku mau hoha'a ki ai he ko hono fokotu'u mai ko 'enau *exercise* 'enau *Executive authority* ke 'omi 'a e lao ki he Fale ni kapau 'oku monuka ai e 51 (7) ko e kole mai ke mau kaungā faihia mo kimautilu he'emaui, 'a hono alea'i e lao ko eni.

'Eiki Minisitā Polisi: Ki'i fakatonutonu Sea fakamolemole.

Lord Fusitu'a: Pea ke kaungā tapu ange mo ia faihia 'Ene 'Afio.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e ki'i fakatonutonu atu Sea kātaki.

Lord Fusitu'a: 'I ha fakamo'oni huafa ki ai 'Eiki Sea he 'oku monuka ta'etoeveiveiua ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Polisi ...

Lord Fusitu'a: 'A e Kupu 51 (7) 'Eiki Sea.

Poupou tonu faka'uhinga e Sea ko ia faitu'utu'uni he kehekehe faka'uhinga'i Lao

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. Sea ko e faka'uhinga ko ē 'o e ngaahi lao 'oku me'a mai ai 'a e Feitu'u na mo e ngaahi faka'uhinga fo'ou 'oku 'oatu mei he Hou'eiki Mēmipa 'Eiki Sea 'oku totonu pē ke mahino 'oku hā he'etau 'uluaki tu'utu'uni pē, 'oku 'i he 'Eiki Sea 'i ha taimi pē 'oku fai ai ha fehu'i pea kehekehe ko e 'Eiki Sea 'oku ne fai e aofangatuku 'o e faka'uhinga. 'Uluaki tu'utu'uni pē ia Kupu 1 Kupu (2) Sea. Ko ia ko e faka'uhinga 'a e Feitu'u na ko ia 'oku tonu ke tu'u kae hoko atu e Fale Sea. Mālō Sea.

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki, ko e 'uhinga pē 'eku faka'atā e, 'a e tēpile ke mou me'a mai ke laku kātoa mai ho'omou ngaahi fakakaukau ke mou feinga ke liliu 'eku faka'uhinga. Ka 'i he'ene tu'u he taimi ni 'oku 'ikai ke mou malava 'o 'omai ha *case* ke liliu ai 'eku tu'utu'uni. Te u to e tuhu'i atu e kupu he Konisitūtone ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea ...

Kupu 62 Tu'utu'uni ngāue e Fale ngofua ki ha Mēmipa ke fakahū ha Lao Fakaangaanga

'Eiki Sea: Fakafofonga me'a hifo ki he Kupu 62 ko e ngaahi Tu'utu'uni 'o e Fale Alea, Kupu (2) 'E ngofua ki ha Mēmipa 'o e Fale Alea 'o fakatatau ki hono ngaahi tu'utu'uni ke (a) Fakahū ha Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea.

Lord Nuku: Mālō. Lave'i pē.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Taukave fepaki Konisitūtone mo e Lao Fakaangaanga ke liliu Konisitūtone

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e me'a ko ē 'oku fai atu ki ai 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea he ko e tui 'a e motu'a ni ko hono tuku atu pē ki he Feitu'u na pea aofangatuku e Feitu'u na. Ko hono tuku atu 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku fepaki e Konisitūtone mo e Lao Fakaangaanga ko eni. Ko e me'a ia 'oku ou 'oatu. Ko koe ia aofangatuku. Ka 'oku pau ke 'oatu 'a e fakakaukau ia ko eni 'i Fale ni he ko u tui 'oku maumau e ongo kupu ko eni 'i he lao fakaangaanga ko eni. Pea kapau ko e aofangatuku ko ē 'a e Feitu'u na ke ngāue'aki e Kupu 62 ko ē ko ē 'o e Konisitūtone ...

Tui kuo pau ke liliu ngaahi lao fekau'aki lahi he fakatonutonu ki he Konisitūtone

pea kapau ko e Kupu 83 (a) ko ē ko ē Fakamaau'anga 'e, kuo pau ko e 'ū, ko e fakatonutonu ko eni 'Eiki Sea 'oku pau ke ne liliu mahalo ha kupu 'e hongofulu tupu 'i he lao. Kau ai 'a e Fakamaau'anga 'i he Kupu 83. Kuo pau ke tauhi mo ma'u e ngaahi tefito'i fakakaukau mahu'inga faka-Konisitūtone lolotonga 'a e pule 'a e lao tau'atāina e Fakamaau'anga. Hoko hifo ia ki he 83 (b), 'oku 'i ai hono fili ko eni ko ē, pule'i 'o e Fakamaau'anga 'a ia ko hono to'o ia ko ē *Chancellor* mo e 'ū me'a ko eni ko ē 'i he mafai ko ē 'oku fakatonutonu he lao ko eni 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ko e fo'i kupu pē ko ena 'oku ke me'a mai 'aki 'e liliu. 'E liliu e ngaahi lao kotoa, Lao ko ē ki he Fakamaau'anga 'Eiki Sea 'e liliu kātoa kātoa 'i he founga ko eni. Liliu e 83 pau ke liliu. 'Oku 'ikai ko e lao pē eni 'e taha 'Eiki Sea 'e liliu, 'a eni 'oku 'omai ko ē Lao Fakaangaanga.

<009>

Taimi: 1040-1045

Lord Nuku: ko 'eku fehu'i atú ki he Pule'angá. Kapau te tau hanga to'o ē, 'e 'osi 'otomētiki 'a e liliu 'a e kupu'i lao kotoa 'oku 'i ai 'a e Lao ko eni ki he Fili 'o e Fakamaau'angá mo e ngaahi fatongia 'o e Fakamaau'angá. Pē 'e fakahū mai ki he Falé ni ke *amend* e ngaahi kupu ko iá. He

kapau te tau tali eni, tau fakatonutonu lao 'ata'atā pē he toenga ko ē ta'u ní, ki he ngaahi mafai ko eni. He 'oku 'ikai ko e kupu pē ia. Ko e me'a ia ko ē 'oku 'oatú, 'oatu ki he Feitu'u na, pea ke toki aofangatuku koe.

Kapau ko e ngaahi fale'i ena ko ē ma'ú pea ko u kole atu Sea. Ko ho'o ngaahi faka'uhingá, faka'ofa'ofa mo ma'olunga, kae tuku mai ki he Falé ni ke tipeiti'i ka ke toki aofangatuku. Ko e me'a ia 'oku fai atu ki ai e hoha'á. He ko 'emau tuí eni. 'Oku 'ikai ke pehē 'oku 'ikai ke mau 'ilo, pea 'oku 'ikai ke pehē, 'oku 'i ai e ngaahi kupu fekau'aki heni Sea. Fekau'aki ki he fonuá, fekau'aki ki he Tu'í, fekau'aki mo e Fale Alea, 'e liliu ia Sea. Ka ko hono tuku atú, ko e tuku atu pē ki he Feitu'u na he ko ena kuo ke hanga 'o fakahoko mai 'a e Kupu 62 ke ke ngāue'aki. Ko ia Sea, ko e anga ia e fokotu'ú, kapau 'oku 'i ai ha lao 'oku mai ki he Falé ni 'oku fepaki mo e Konisitūtone, 'oku ui 'e he Feitu'u na ke toki ... Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea, kātaki, ki'i fakahoha'a atu.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

Taukave Pule'anga tuku ke 'ave Lao ke aofangatuku ki ai e Tu'í

'Eiki Palēmia: Ko e, 'oku tali 'e he tēpile 'a e Pule'angá 'a e 'ū, .. ki he me'a mahu'inga 'e taha. Tukuange mu'a 'etau 'asenitá ke 'alu. Ko e Tu'í 'i he Fakataha Tokoní ko ia te ne aofangatuku e me'a ko eni. Kapau ko e anga ē ho'omou fakafekikí, tukuange ke 'alu ki he Tu'í he ko e Tu'í ...

Lord Fusitu'a: Ki'i fakatonutonu atu 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ko e fatongia 'o e Falé ni ia ke hilifaki ki he 'Ene 'Afió 'a e ngafa 'o e me'a ko eni. 'Oku tonu ke tau 'oatu ha lao 'oku 'ikai ke monuka ai e Konisitūtone ke 'oua to e hilifaki atu e ngafa 'o e ngaahi lao ta'efakalao ki he 'Ene 'Afió.

Fehu'ia mafai Tu'í ke fakanofa 'Ateni Seniale ka ngāue'aki Kupu 2 Lao Fakatonutonu

'Eiki Sea kātaki, ko e kole fakama'ala'ala e motu'a ni ia ko e fehu'i ki he Feitu'u na. Fakatatau ki he Kupu 2 'o e 'uluaki fo'i Lao Fakatonutónú ke fakama'ala'ala mai mu'a 'e he Feitu'u na. Fanga ki'i fehu'i nounou ko u tui 'e tali nounou pē. Ko 'ene hili 'a e fakalao e kupu ko eni, 'e kei 'atā ki he 'Ene 'Afió ke ne fakanofa 'i he Fakataha Tokoní 'a e 'Ateni Senialé pē 'ikai.

'Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu Sea. Fakamolemole fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea. 'Oku te'eki ke lau e lao ia ko eni 'oku fehu'ia he kakano 'o e laó. Ko e me'a na'e fai ai e fokotu'u atu Sea ke lau pea pāloti'i 'uluaki.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu ē 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e kakano ena e laó 'oku fehu'i ai Sea.

Lord Fusitu'a: Kuo tau 'osi tipeiti tautolu ai. 'Oku 'ikai ke 'eke atu 'e he motu'a ni ia ke lau mai e *content*, ko e fo'i fehu'i pē 'a e motu'a ki he Feitu'u na kuo ke 'osi me'a ki he laó. Ka fakahoko 'a e Kupu 2, 'a e 'uluaki fo'i laó pē, he ko e kupu 'uluakí ko e faka'uhinga'i lea ia. 'A ia ko e Kupu hono 2 ko e 'uluaki *substantive* kupú ia. Ko e, ka hoko ia ko e lao, 'e kei 'atā'atā ki he 'Ene 'Afió ke ne fakanofa e 'Ateni Senialé 'i he Fakataha Tokoní, 'io pē 'ikai.

Taukave fakangatangata he Kupu 51(7) ngaahi fakatonutonu ki he Konisitūtone

Sāmiu Vaipulu: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu mu'a. Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé. 'Eiki Sea ko e feme'a'aki ko ení 'oku felāve'i ia mo e Kupu 51 (7). 'I he Kupu 79, faka'atā 'a e fakatonutonu ko ē 'o e Konisitūtone. Ka 'i he Kupu 51 (7), 'oku ne fakangatangata 'a e me'a ko ē ke fakatonutonu. Pea 'oku ne talamai, 'oku 'ikai ke kau ai 'a e ngaahi mafai 'oku 'i he Tu'í mo e Tu'í 'i he Fakataha Tokoní. Pea ko e fo'i *catch* 'Eiki Sea, fo'i setesi ko ē hoko atú ...

<001>

Taimi: 1045-1050

Sāmiu Vaipulu: ... 'oku ne pehē ai, " 'O tatau ai pē pe 'oku fakahā 'e he Konisitūtoné ni." Lave ia ki he Kupu 79. 'Oku kei ta'ofi pē ia 'e he Kupu 51 (7).

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kau hanga mu'a 'o fakatonutonu e palafu ko ení.

Sāmiu Vaipulu: Sea 'ai mu'a ki he 'Eiki Minisitā ke tuku.

Tui Pule'anga 'ikai ha monuka e Konisitūtone he ngāue'aki Kupu 51 (7)

'Eiki Minisitā Polisi: Kātaki pē ta'okete ko e palafu lahi faka'uli'ulia.

Sāmiu Vaipulu: Talaange ki he Minisitā ke tuku 'a e *personal* he 'oku tapu ia.

Lord Fusitu'a: Poupou!

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e fakamatalá 'oku ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko ho fakatonutonu pē 'ikai ?

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku fakatonutonu Sea e me'a 'oku me'a ...

Sāmiu Vaipulu: 'Oku 'ikai ke pehē ha fakatonutonu ia Sea ke tala, me'a ē 'oku tohi hinehina mo 'uli'uli ... Konisitūtoné.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko homo ...

'Eiki Minisitā Polisi: Tatau ki he Konisitūtoné Kupu ko ē he Konisitūtoné na'e me'a mai ai Kupu 51 (7) 'oku ne pehē 'oku fakangatangata.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko u kei tali au ke tali 'eku fehu'í, kātaki uehe kātaki 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku fakangatangata, 'oku fakangatangata Sea 'e he Kupu 51 (7) 'a e liliu 'e fai ki he Konisitūtoné. Ko e fakatonutonu atu 'oku hala ia. Ko e fakangatangata eni 'oku 'omai he Kupu 79 ko e tau'atāina ...

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘O e hokohoko ki he Tāloní.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e ngaahi hingoa Nōpelé ‘o e tofi’a.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Ongō Niuá.

Lord Fusitu’a: Ko e Kupu 79 ‘oku ne fakangatangata ‘a e me’a ‘oku ngofua ke alea’i pea ‘oku ne fakatukumakehe’i ‘a e ngaahi me’a ‘e tapu ke alea’i. Ko e me’a ko ē ‘oku ...

‘Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu Sea. ‘Uluakí, na’a mau ōmai he pongipongi ní kole Palēmiá ke tuku ke ‘osi mai ‘ene me’á kae, pea ko e lōsika pē eni. Ko u tui ‘e ala tokoni kia tautolu kātoa. Tu’utu’uni Fakataha Tokoni Sea pou pou’i ho’o fakamatala. Hou’eiki ko e Fakataha Tokoni ‘a e Kōmiti Lao ‘a e Fakataha Tokoni ‘oku ‘i ai ‘a e *Lord Chancellor* ‘oku ‘i ai e Fakamaau Lahi ‘oku ‘i ai e ‘Ateni Senialé, hala ke nau *mention* he Tu’utu’uni ‘i he lao ko ē ‘e Fakafofonga ‘a e kupu ko ena ‘oku mou, ‘oku ‘atā pē ia.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea. Fakatonutonu. Ko e fakafōtunga hala ‘oku ‘oatu he Minisitā Lao he ‘oku ne mea’i lelei ka *mention* pē ta’e-*mention* ko e founga fo’ou ko ē fakanofó ‘oku ne to’o ‘a e tau’atāina ‘a e Tamá ke *refer* ki he sino ko ē ko e Fakataha Tokoni.

‘Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu.

Lord Fusitu’a: Hala ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu ‘Eiki Sea. He ‘ikai pē ke tau ma’u ‘etautolu ‘oku ‘ikai ko ha fale hopo eni. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fakasi’isi’i ai ...

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Ka ko e *logic* ko ē ...

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Oku fakatēfito ai ho’o faka’uhinga.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Mo e tonú ia.

‘Eiki Sea: Me’a mai Fakafofonga Ongō Niuá ho’o fakatonutonu.

Lord Fusitu’a: Ko e fakatonutonu ...

Vātau Hui: Sea ka u ki’i fakatonutonu aipē Sea. Tapu mo e Feitu’u na ...

Lord Fusitu’a: ‘Oleva ke ‘osi ‘eku fakatonutonu. Ki’i me’a hifo kae ...

Vātau Hui: Ko ‘eku fakatonutonu ‘a’aku Sea ki he Feitu’u na ke ke manatu’i pē he ‘e Feitu’u na ko e Fakafofonga Nōpele ‘o e Ongo Niuá. Ko e motu’a Fakafofonga eni ia ‘o e Ongo Niuá.

Lord Fusitu’a: Mālō. ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu ‘oku fakafōtunga mai ‘aki ia ke fa’u e lao pea toki ‘a e Fakamaau’angá ‘a hono fakatonutonu. Ko hotau fatongia ke fa’u atu ha lao ‘oku malu he ‘oku ke mea’i lelei ‘e he Fale ni ‘o tautautēfito ki he Minisitā Lao ko e *access to Justice* pē ko e ala pa’anga fe’unga e kakai ke nau ō ‘o kumi loea ke nau ō ‘o hopo ‘oku fu’u fakangatangata ‘aupito. ‘A ia ko e li’aki atu ko ē ha fo’i lao ‘oku ‘ikai ke fakalao kae toki fakafalala ke fakatonutonu mai mei he Fakamaau’anga ta’efakakonīsēnisi ‘aupito ia ‘Eiki Sea. Kuo tu’o fiha eni ‘a e lave ‘aki he motu’a ni ki he me’a ko iá. Kae foki ki he ‘eku fehu’i ‘Eiki Sea. Fakatatau ki he fakatonutonu Kupu hono 2 ‘o e Lao Fakatonutonu ‘e kei ‘ata’atā ki he ‘Ene ‘Afiō ke ne fakanofa ‘a e ‘Ateni Seniale ‘i he Fakataha Tokoni ‘Eiki Sea. Kātaki ka ke fakama’ala’ala mai ki ai.

‘Eiki Sea: Hou’eiki koe’uhí pē ko e ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea fakamolemole.

‘Eiki Sea: Ko ‘eku feinga pē ke laka kimu’a ‘etau ngāue. Ko e Kupu 51 (7) ko ‘eku faka’uhinga ena kuo ‘osi tuku atu ke mou me’a ki ai. Ko e poini fo’ou ‘oku tuku mai he Fakafofonga ‘i he pongipongi ni nau fanongo ki ai mei he Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua.

Lord Fusitu’a: Ko ia.

‘Eiki Sea: Ka ko u tānaki atu pea mo e Kupu 63 ‘oku ne faka’atā ai ke fakahū mai 62. Ne faka’atā ke fakahū mai ha lao fakaangaanga.

Lord Fusitu’a: Ko ia.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e ‘uhinga ‘oku faka’atā ai ke fakahū ...

<002>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Sea: ... hū mai ke mou toki feme’a’aki ‘i he lao, kae ’oua ‘e ta’ofi e lao ‘i hono fakahū mai ki he Fale.

Lord Fusitu’a: Ka ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o pule’i koe ko e fakahū ha lao mei he Pule’anga, ko ‘enau, Kapineti ‘oku ’oange ‘e he 51.

Siaosi Sovaleni: Sea! ... me’a *oh* mālō. Tapu mo e ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na. Pea tapu

mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Sea, ko e kau pē eni ia he, pea mo ha fokotu'u fakakaukau atu pē fekau'aki mo e feme'a'aki ko eni ki he mafai ko eni 'o 'Ene 'Afiō.

Fehu'ia ka to'o mafai Tu'i ke fakanofa ha lakanga 'ikai ko e alasi ia hono mafai

'I he 51 (7) Sea, hangē pē ko ē na'e me'a ki ai e 15. 'Oku ne talamai ai 'a e fakangatangata 'o e mafai 'o e *Executive* pē ko e Pule'anga mo e mafai ko ē 'a e *Head of State* pē ko 'Ene 'Afiō. Ko e 'uhinga ko u tui ko e laumālie 'o e fo'i lao ni. Ko e 'uhinga ke 'oua 'e to e fa'u ha lao pē ha mo ha liliu ki he Konisitūtone, te ne 'unuaki'i 'a e feitu'u 'oku ngata ai 'a e mafai 'o e *Executive* 'i he 'ene fakatatau ki he mafai ko ē 'Ene 'Afiō. 'Asi lelei pē 'a e ngaahi feme'a'aki ia, tau pehē 'o kapau 'oku 'i ai ha fo'i tu'unga ia, 'oku 'asi mai he Konisitūtone 'oku *appoint* pē fokotu'u he 'Ene 'Afiō. Ko e mōmeniti pē ho'o to'o ia. 'Oku 'ikai ko e to'o ia 'ene mafai? 'O hangē ko e feme'a'aki 'anenai. Na'e 'i ai 'a e 'Ateni Seniale, ka 'oku 'i ai mo ha ngaahi *post* kehekehe. 'A ia ko e fehu'ia ko *fundamental question* ia ko ē fekau'aki pea mo e, mo 'etau *interpretation* pē ko 'etau faka'uhinga'i e lao. Ka tau to'o ha mafai ke fakanofa he Tu'i ha tokotaha. Me'a ni 'oku 'ikai ko e uesia ia? Mālō.

Lord Tu'i'afitu: Sea fakamolemole pē 'oku 'i ai ha ki'i faingamalie?

'Eiki Sea: Hou'eiki! Ko e ko 'etau fatongia ke tau fa'u lao. Pea ko u tui 'oku fepaki 'etau ngaahi faka'uhinga, koe'uhi ko e 'u kupu ko eni 'oku mou me'a mai ki ai 'i he Konisitūtone. Ka 'o kapau 'oku 'i ai ha ngāue 'a e Fale Alea 'e ta'e faka-Konisitūtone. 'Oku 'i ai 'a e mafai 'i he Fakamaau'anga ke ne fakata'e'aonga'i ha ngāue 'o e Fale Alea, 'oku ta'e fakalao pē ta'e faka-Konisitūtone.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na 'Oua mu'a 'e tuku ki he Fakamaau'anga, he ko ho'o tuku ia ki he tokolahi taha e fonua 'oku 'ikai ke 'i ai hanau silini ke 'ai hanau ...

'Eiki Sea: Fakafofonga! Ko e me'a ko u 'uhinga ki ai na'e 'osi fakahoko e fo'i ngāue ko eni 'i he 2014. Fo'i me'a tatau pē.

Lord Fusitu'a: Sai.

'Eiki Sea: 'Oku te'eki ai ke tu'utu'uni mai 'a e Fakamaau Lahi na'e ta'efaka-Konisitūtone e ngāue ko ia. Pea a'u ki he fakataha Tokoni, te'eki ai ke tu'utu'uni mai 'a e Fakataha Tokoni 'oku ta'efakalao. Na'e 'uhinga pē ko e *unanimous decision* mei he Kapineti na'e fiema'u mai mei he Fakataha Tokoni ke fakapapau'i. Ko hono 'uhinga ia 'oku fakafoki mai ai 'a e lao. 'Aho ni, fakahū mai 'a e lao tatau 'oku 'i ai e ngaahi faka'uhinga kehe ia 'oku 'omai. Hili ko ia ...

Lord Fusitu'a: 'Io.

'Eiki Sea: Ko e fo'i me'a tatau fo'i pulu tatau pē eni 'oku tau va'inga mo ia he 'aho ni.

Lord Fusitu'a: Ki he motu'a ni ia mo, 'e ...

'Eiki Sea: Ka 'oku kehe hono faka'uhinga mei 'aneafi.

Lord Fusitu'a: Ki he motu'a ni ai 'Eiki Sea 'o hangē ko 'eku lave 'aneafi. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha *relevance kotoa* 'ū ngaahi me'a motu'a fakahisitōlia ko ia. Ko e ki'i fehu'i eni ke fakama'ala'ala mai 'a e fo'i ...

'Eiki Sea: Fakafofonga! Ko e loa koe, 'oku ke mea'i pē . Ko e lao 'oku 'i ai 'a e *precedence*.

Lord Fusitu'a: Ko eni ko u, 'oku ou fakahoha'a atu ai.

'Eiki Sea: Pea ko e tu'utu'uni e Sea, 'oku makatu'unga 'i he *precedence*

Lord Fusitu'a: Ko ia ko u fakahoha'a atu ai. 'Eiki Sea.

Siaosi Sovaleni: Kole ke ki'i tokoni ange mu'a ...

Lord Fusitu'a: Kapau te ke hanga 'o faka'uhinga mai 'a e Kupu 51 (7)...

Siaosi Sovaleni: Kole ki'i tokoni pē ki he Nōpele Sea?

Lord Fusitu'a: Ki'i 'oleva. Kātaki Sea, *I'll let you get through* kae toki 'osi. Kapau te ke lava 'o faka'uhinga'i mai 'a e Kupu 51 (7). 'Oku 'ikai ko ha ngāue aki ia 'a 'enau mafai faka-Kapineti. Fakama'ala'ala mai ange pea ka 'ikai, pea tau ngāue'aki 'a e *precedent* 'oku ...

'Eiki Sea: Ko u kole atu Fakafofonga ke ke foki ki he *Hansard* nau 'osi faka'uhinga'i atu 'aneafi. Pea na'a ku toe fakama'ala'ala atu 'aneuhu.

Lord Fusitu'a: 'Io! Na'a ke faka'uhinga'i mai 'a e Kupu 51 (7). Ka na'e 'ikai ke ke fakama'ala'ala mai pē ko e hā 'a e 'uhinga 'oku 'ikai ke ke tui ai ko e 'omi ko ē he Pule'anga e Lao ki Fale ni. 'Oku 'ikai ko ha *exercise of Executive Authority*. Ko hono ua 'Eiki Sea. Kapau 'oku tau falala ki he *precedent* na'e 'i ai 'a e *precedent* fokotu'u 'e he Feitu'u na mo e motu'a ni. Kapau 'oku 'i ai ha veiveiua pea tuku ki tu'a ke 'omi ha *independent legal opinion* pea toki fakafoki mai ki he Fale ni. 'Osi 'i ai 'a e *precedent*

<004>

Taimi: 1055-1100

Lord Fusitu'a: ...ko ia, kapau 'oku anga pehē ni 'a e 'ikai femahino'aki 'a e faka'uhinga ...

Mo'ale Finau: ...Fakatonutonu Sea, Sea pea ko e tu'utu'uni ia 'a e lao, ho'o faka'uhinga pea to e 'oatu ha'ane faka ... Sea ko e ... Feitu'u na.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu...

Mo'ale Finau: Ko e 'osi pē ho'o faka'uhinga ko 'ene ngata ia 'a e faka'uhinga e Fale ko eni he 'oku 'ikai ko ha Fale faka'uhinga lao eni 'Eiki Sea, ngata pē he Feitu'u na ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu ...

Mo'ale Finau: Mo e Fakamaau'anga.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Osi mahino ho’o poini Ha’apai 12.

‘Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i fehu’i atu. ‘Atā ke u ki’i fehu’i ki ai ?

Lord Fusitu’a: Ko e ‘osi ko ē faka’uhinga e Feitu’u na pea na’a ke laumālie lelei ke tuku mai ke mau tipeiti ...

‘Eiki Palēmia: ‘Atā ke u ki’i fehu’i ?

Fokotu’u ke ‘omai ha faka’uhinga tau’atāina ki he Kupu 51(7)

Lord Fusitu’a: ‘Oku fokotu’u atu he motu’a ni ‘Eiki Sea ko e fokotu’u eni, ke tuku ‘a e ngaahi fo’i lao kotoa ‘oku fekau’aki mo hono alasi e ‘ū mafai ki tu’a ke ‘omi ha faka’uhinga’i, faka’uhinga fakalao *independent* ‘o fakatatau ki he *precedent* na’e seti he Feitu’u na mo e motu’a ni he 2014...

‘Eiki Palēmia: Sea ko u kole atu ke ‘ai ‘eku ki’i fehu’i.

Lord Fusitu’a: Pea ka pea ‘ave ki he kakai.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia ko e fehu’i ...

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku fehu’i ki ai.

Lord Fusitu’a: Ko e fokotu’ú ia.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

‘Eiki Palēmia: Pē te ne tali ke u fehu’i.

Lord Fusitu’a: Ko e poupou ē.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Nōpele ki’i me’a mai mu’a ka u fehu’i atu. Ko e Fale ko eni ko e Fale fa’u lao ‘oku tapu, ‘oku tapu ke ha’u ha taha ‘o fakahū mai ha’ane lao ki heni? Mautolu?

Lord Fusitu’a: Ko e toki ‘osi ni ‘a e tali atu ‘aneafi ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku, tali mai ‘eku fehu’i.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ‘ikai.

‘Eiki Palēmia: ‘Io?

Lord Fusitu’a: ‘Oku faka’ata’atā he 79 ke a’u ki he Konisitūtone ‘oku faka’atā ke alea’i, kā ‘o ka ‘omai ha lao ia kuo ne ‘osi maumau’i ‘e ia ‘a e Konisitūtone kapau ‘oku ‘i ai ha’atau fakakaukau ‘oku ‘atamai lelei ...

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oku ou kole ange ke ne tali nounou mai ‘eku fehu’i, ‘oku nounou ‘eku fehu’i.

Lord Fusitu’a: ‘E tuku ‘e fakafoki e lao ko ia.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku nounou ko ‘eku fehu’i ko e Fale fa’u lao eni ‘oku tapu ke mau ōmai mo ha’amau lao ‘o fakahū? Tali mai.

Lord Fusitu’a: Mahalo na’a ‘oku ta’omia pē he Feitu’u na ko e ‘aho lōloa ‘aneafi, na’e ‘osi fakahā atu he motu’a ni ‘aneafi ‘oku ‘ata’atā fakatatau ki he 79, kapau ‘oku ta’omia ia he Feitu’u na ko u kole fakamolemole atu.

Siaosi Sovaleni: Kole atu ke hū ai leva ki’i tokoni Sea ki he Nōpele, kapau ‘e laumālie lelei ki ai. Mālō Nōpele, mālō Sea ma’u faingamālie.

Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Ko e ‘uluakí pē Sea na’e fai ‘a e tokanga ki he toutou pehē ‘osi tali ‘i he 2014 ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke tau tali ai pē, kehekehe ‘aupito 2014 mo e 2019.

‘Eiki Palēmia: Ka u ki’i fehu’i ange ki he Fakafofonga.

Siaosi Sovaleni: Ko au, ‘io, sai pē.

‘Eiki Palēmia: Ko e fehu’i tatau pē na’a ku fai ki he ‘Eiki Nōpele. Ko e ma’u ‘a e motu’a ni ko e Fale fa’u lao eni, pea ‘oku tau ‘atā pea tau ma’u ‘etau totonu ke tau fakahū, ko ‘eku fehu’i atu ‘oku tapu ke mau fakahū mai ha lao?

Siaosi Sovaleni: ‘Oku tapu ke fakahū mai ha lao ‘oku ‘ikai ke faka-Konisitūtone. Hangē pē ko e 79 na’e me’a ‘aki ‘e he Sea, hangē ko eni ko e 51 (7), kapau ‘oku maumau’i ‘a e Konisitūtoné ai ‘oku ‘ikai ke ngofua ke ‘omai ki heni.

‘Eiki Palēmia: Sea.

‘Eiki Minisitā MEIDEC: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

Siaosi Sovaleni: Sea kole pē ke ke fakama’ala’ala mai he poini ko ia. Kapau ‘oku ‘omai ha lao ‘oku ta’efaka-Konisitūtone, ko ia.

‘Eiki Minisitā MEIDEC: Sea kau ki’i tokoni atu pē kātaki. Sea kapau te tau faka’uhinga ‘etautolu ia ‘a e konga ko eni ‘oku fele ‘aupito ‘etau faka’uhinga ‘atautolu. Kia au ia ko e 51 (1) Kupu 51 (1), ‘uhinga ia ki he mafai ko ē ‘o e Pule’anga ‘i he ngāue ‘a e Pule’anga. Ko e ‘omai ko ē e lao ko u tui au ko e palopalema ko hono faka’uhinga’i ko ē *Executive Authority*, pē ko e mafai

‘o e Pule'anga ki hono fakahū mai ‘o e lao ki heni. ‘Oku ou tui au ko e fo’i palopalema ia, ko e ‘uhinga e ...

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ki he ngāue ‘a e Pule’angá mei he Kāpineti.

Lord Fusitu’a: Sea fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ‘A e Kapineti mei he Pule'anga.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Ongō Niua, ko e hā ho’o fakatonutonu.

Lord Fusitu’a: Ko e fakatonutonu ko e 51 ‘e ‘Eiki Minisitā, kapau na’e fale’i e Feitu’u na ‘e ho’o *Department* Lao, ko e 51 ‘oku ne fokotu’u pea ne faka’uhinga’i ‘a e *Executive Authority*.

‘Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu Sea.

Lord Fusitu’a: Pea ko hono fakangatangata ‘o e *Executive Authority* ko ia ‘oku ‘i he 51 (1) pea mo e 51 (7).

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e ‘anefē ia ia ke ke ha’u koe ‘o fale’i au.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kātaki.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ‘eku fakatonutonu ia. ‘Oku ke fanongo mai ki he fakatonutonu?

‘Eiki Sea: Me’a mai Fakafofonga, ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ia. Ko e fakatonutonu, ko e fakatonutonú ‘Eiki Sea, feinga ke ke fakangatangata pē ‘oku ‘ikai ko koe ‘oku ke lau lao he Fale ni, ko tautolu ko ‘etau ōmai ...

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea. Fakatonutonu na’e ‘ikai ke ‘i ai ha pehē ‘e he motu’a ni ko au pē ia ‘oku ou lau lao. Ko e ‘Eiki Palēmia pea mo Lōpeti Senituli na’a na polokalama ‘o pehē ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i ‘oatu e fakatātā ki he’eku fakahoha’a ‘anenai.

Lord Fusitu’a: ‘Oku faka’ofa ‘a e Pule'anga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau lao, ‘oku ‘ikai ko e motu’a ni ia, ko e ‘Eiki Palēmia ia mo Lopeti Senituli na’a na fakahā ia.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea te u ‘oatu ‘eku ki’i fakatātā ki he’eku fakahoha’a ‘anenai.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ko u tui ko e palopalema ia ko hono faka’uhinga’i ko ē ‘o e *Executive Authority* ki hono ‘omai ko ē mei he Pule'anga ‘a e lao ko eni pea te u ‘oatu e fakatātā ko eni, kapau leva na’e ‘omai e lao ko eni ‘e ha taha he kau Fakafofonga, ‘oku ‘ikai ke fakahū mai mei he Pule'anga, te tau loto lelei pē ki ai?

Lord Nuku: Ko e tali ki ai ‘Eiki Sea ‘e kei monuka pē ‘a e Konisitūtone ia ka fai ia ki ai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ha’aku ki’i faingamālie mu’a tu’o fiha eni si’i kole atu e ki’i faingamālie ke ma’u mai ki’i faingamālie kātaki.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko ‘eku kole atu ke faka’osi mu’a e tokoni ko ē ‘a e fika 3 na’e fai ki ai ‘a e ngaahi tokoni ko eni pea tau toki hoko atu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ‘eku toutou kole atu eni ki’i miniti ’e taha.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u vakai ki he’etau taimi ko e hoko eni e 11, kapau ‘oku mou fie *break*, ko ia? Tau mālōlō.

(Na’e *break* heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi : 1120-1125

Sātini Le’o : Me’a mai e ‘Eiki e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea : Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. ‘Ofa pē na’e ma’u ha’amou mālōlō ‘i he’etau ki’i *break* ko eni, pea ‘oku ‘i ai pē ‘eku faka’amu te tau foki mai ki he’etau ‘asenitá,’i he toenga ko ia ‘etau taimi ngāue. Fakafofonga Nōpele Vava’u, pea hoko mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Leipa.

Lord Tu’i’aāfitu : Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, pea ‘oku ou faka’apa’apa lahi ki he Feitu'u na, pehē ki he ‘Eiki Palēmia. Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ki he ‘Eiki Palēmiá fekau’aki mo e te’eki ke lau e Laó, fekau’aki mo e Kupu 51(1) ‘i he mahu’inga ‘o e Mafai Pule (*Executive*) hā hono ‘uhinga atu kimui. Sea ko ‘eku fehu’í, ‘oku pehē mai ‘e he kupu (1) kupu si’i ko ia e 51,

“‘oku pau ke fengāue’aki ‘a e Fale Aleá, pea tali ui ‘a e Kapinetí, pē ko e *Executive* ki he Fale Alea.”

Maama lelei ia Sea. ‘I he mahu’inga ‘o e maama ko iá, ‘oku ou fehu’i ai ki he ‘Eiki Palēmiá, ke laumālie lelei pē ke ne tali ‘eku fehu’i. ‘I he Kupu 50(a) (3) ‘a ia ‘oku ne fakahoko mai ai. Kuo pau ki he Palēmiá, ke toutou lipooti ki he Tu’í ‘i hono fiema’u e ngaahi me’a kuo hoko, felāve’i mo e Pule'angá mo e tu’unga ‘oku ‘i ai e fonua. Hangē ko ‘ene me’a ‘anenaí, ‘oku tau’atāina pē ‘a e fa’u Laó, pea ko e fatongia ia ‘oku ‘asi he Tu’utu’uni ho Falé, ‘i he ta’u fakapa’angá mo ha Lao ‘a e Pule'angá ke fakalao ‘aki ‘i he founga ngāue pea mo e ngāue ‘a e Pule'angá. Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ki he ‘Eiki Palēmia. Kuo fai ha’o me’a ‘o fakataufolofola ki he Tu’í fekau’aki mo e Kupu 50(a)(3)?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea kātaki ko e ki'i fakatonutonu atu. 'Oku 'ikai kau ia he Lao ko ení, ka u ki'i fakamaama atu mu'a au ia he Lao ko eni.

Lord Tu'i'āfitu : Ko e me'a ia kuo pau ke fai ia 'e he 'Eiki Palēmiá, he 'oku 'asi ia he Konisitūtone. Tautautefito ki he ngaahi liliu ko eni 'oku fai ai 'a e hoha'a 'a e fonua. Kuo fai ha'ane fetu'utaki mo e Tu'í? Fekau'aki pea mo e ngāue he Pule'angá 'i he Mafai Pule ? Mo e tūkunga 'oku 'i ai e fonua ? Fekau'aki mo e Lao ko eni?

'Eiki Sea : Kātaki pē Fakafofonga Nōpele Vava'u, 'oku 'ikai ke u 'ilo e felāve'i ho'o fehu'í, pea mo 'etau feme'a'aki he Laó, ka te u fakangofua pē, he 'oku tonu ke 'atā pē ki he 'Eiki Palēmiá, ke 'omai ha'ane tali pē 'ikai ki ho'o fehu'í. Ka ko 'eku fehu'ia pē ho'o me'á, pē 'oku 'i ai ha'ane felāve'i mo 'etau tipeiti.

Lord Tu'i'āfitu : 'Oku felāve'i eni, ko e 'uhingá, ko e me'a ko ení 'oku fekau'aki mo e mafai 'o e Tu'í. Kiate au 'eku faka'uhingá, ko e *Executive power* 'oku talanoa ki ai 'a e kupu (1) 'o e Kupu 51. 'Oku fakangatangata pē ke taliui ki he Fale Alea. Ko 'eku fehu'í 'a e fatongia 'o e Palēmia, kuo ke lipooti ki he Tu'í, fakatatau ki he Kupu 50(a)(3).

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko 'eku ki'i fokotu'u atu mu'a Sea, ke tuku mu'a 'a e fehu'í ko íá, ki ha *other time*, kae 'omai mu'a 'etau feme'a'aki he taimí ni, 'i he *issue* 'oku ..

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu, Sea fakatonutonu. Ko e fehu'í ki he Palēmiá 'oku 'ikai ko e fehu'í ki he Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Ikai 'oku ou kole atu au haku ki'i taimi ke u talanoa ki he Lao ko eni, 'oku totonu ke *priority* ange ia Sea kātaki fakamolemole.

'Eiki Sea : Hou'eiki, na'a ku 'osi 'oatu. Na'e ma'u koā ha'atau mālōlō pē 'ikai ?

Lord Fusitu'a : Na'e faka'ata'atā e Feitu'u na koe'uhi ke 'omi ha tali mei he Palēmia.

'Eiki Sea : Ko ia, ko 'eku faka'atā atú, ko e me'a tau'atāina pē ia 'a e Palēmiá, ke ne toki 'omai 'ene talí 'i he'ene taimi. Ka ko e taimi eni 'o e 'Eiki Minisitā, na'a ku 'osi tu'utu'uni atu, ko e 'osi pē 'a e Nōpelé, pea hoko mai e Minisitā. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito Sea. Sea, tapu mo e Feitu'u na, pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko e tu'unga ko ē he taimí ni, kuo ke 'osi fai tu'utu'uni koe 'o aofangatuku 'i ho'o faka'uhingá, ka 'oku tui 'a e motu'á ni mo e tokolahi ki ai. Kā, 'oku ke hanga 'o faka'atā mai ki he ni'ihi ko eni 'oku 'ikai ke nau tui ki ho'o aofangatukú, ke nau 'omai ha makatu'unga fakalao ke tau tui atu ki ai, pea 'oku pehē 'eku ki'i kole atu ko eni.

Lord Tu'i'āfitu : Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu. Ko e 'uhinga 'a e fehu'í 'a e motu'á ni, he ko e Lao fakavavevave eni, mo'oni e me'a 'a e 'Eiki Palēmia, 'oku 'ikai ta'ofi ha fa'u Lao 'a e ma'u mafai *Executive*. Ko e 'uhinga ia 'eku fehu'í ki he 'Eiki Palēmiá, he ko e Lao fakavavevave eni, 'oku 'ikai ko ha Lao ia 'a e Minisitā ko ē tapu mo koe. Ko 'eku fehu'í hangatonu 'aku ki he 'Eiki Palēmia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u ki'i fakatonutonu atu. Kuo ke 'osi aofangatuku ki he me'a ko iá, ke toki fai atu pē 'e he Palēmiá ha'ane tali 'i ha fa'ahinga taimi, pea ke 'osi fakangofua mai 'a e motu'á ni, ke u si'i lele atu he'eku fakakaukaú, kātaki ko e ki'i kole atu ke u hoko atu. Kātaki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā 'oku kei toe ho'o taimi.

Taukave Pule'anga kongā ua faka'uhinga Sea he Kupu 79 tatau mo 'ene faka'uhinga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō Sea. Kupu 79, na'e makatu'unga eni 'eku tui ki he aofangtuku 'a e Feitu'u na, 'oku 'ikai ko 'eku fakaongoongo atu pē ki ho mafai, ka ko 'eku ..

<008>

Taimi: 1125-1130

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... fakakaukau lelei mo e maama hoku 'atamai na'e tu'u ia 'i he Kupu 79 'oku 'asi mai ai 'i he aofangatuku 'a e Feitu'u na 'i ho'o fakatonu lea he 'ikai lava ke ue'i 'a e ngaahi me'a ko eni 'i ha lao ke fakatonutonu ha Konisitūtone. Ko e fo'i kongā ko ia 'oku pehē mai ai " 'Ae hokohoko ki he Tu'i " Pea ko e hokohoko eni 'oku ou kole atu ke fai mai mu'a ha tokoni ki ai. Ko e Hau 'o e fonua ko e Tama Tu'i ko Tupou VI. Ko e hoko ki ai ko e Kalauni Pilinisi. Ko e fo'i hokohoko ia.

Lord Nuku: Sea, 'Eiki Sea ko e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kole ange kātaki ka u ki'i 'osi atu mu'a, ko u 'osi pē au pea ne, pea ne hanga leva 'o fakamaama mai ...

Lord Nuku: Ko 'eku kole pē 'a'aku ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u faka'osi atu kātaki.

Lord Nuku: Kupu 79 ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki mu'a kau faka'osi atu.

Lord Nuku: Ko ē na'a ne me'a mai 'aki ...

'Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga Nōpele toki tuku atu ho faingamālie 'oku 'ikai ke tali ho tokoni.

Lord Nuku: 'ikai ko e 'uhinga 'eku ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea.

Lord Nuku: Tokanga fakatonutonu ki ai Sea he ko e hokohoko ki he Tu'i pea mo hono ngaahi tofi'a mo hono ngaahi kelekele.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea 'oku te'eki ai ke 'osi 'eku fakahoha'a Sea kātaki ...

Lord Nuku: Ko e kupu ia 'oku 'ikai ko e hokohoko pē ki he taloni ka 'oku kau ai pea mo e tofi'a Sea. Ko e fakakakato pē 'ene me'a ke 'uhī ke 'oua 'e ma'u kongā e kakai Sea mālō.

'Eiki Sea: Ko ia fakatokanga'i pē 'Eiki Minisitā ke fakakakato ho me'a.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia. Sai 'a ia ko 'eku 'uhinga ko 'eku 'ai eni ke u a'u atu ki ai kuo ne ta'ofi 'e ia 'eku, ko e fakahokohoko eni e Tu'i pea te u toki hoko atu leva ki he tofi'a 'o e Tu'i pea mo e kau Nōpele ma'u tofi'a. Tau talanoa mahino angē ki he hokohoko ki he Kalauni. Ko e Hau 'o Tonga ko Tama ko Tupou VI. Ko e Hau ia 'ikai to e fehu'ia. Ko e hoko hake ki he Kalauni 'a ia 'oku 'uhinga e hokohoko ko e Tama Pilinisi Kalauni 'ikai to e fehu'ia ia. Sai ka u toki hoko ki he tofi'a. Talamai angē 'a e ngaahi *argument* he taimi ni 'oku fekau'aki 'a e mafai 'oku mou toutou 'ohake 'oku ne uēsia ai ke 'oua 'e malava 'a e Pilinisi Kalauni 'o hoko hake ki he Tu'i 'o e 'aho ni. Te u hoko atu ki he fika ua. Ko e 'osi pē eni ko u kole atu ke fai mai ha ngaahi tali ke fakama'ala'ala mai. Ka u hoko atu ki he fika ua.

Lord Nuku: Ko 'eku tali pē 'a'aku ki ai ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io ko e hā e me'a 'oku, 'oku te'eki ai fiema'u ke 'ai ha tali he taimi ni ke fai ha fakama'ala'ala.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga na'a ke pehē mai ke fai ange ha tali ka ko 'eku tali ko ē ki ai ko ia pē na'a ne pehē 'oku tonu ke fili e Tu'i 'e he kakai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ...

Lord Nuku: Pea he 'ikai leva ke hoko e Pilinisi Kalauni ia.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele ko u kole atu ke hikihiki pē ho ngaahi tali ke 'osi e fakamalanga ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i taitaimi pē he 'e to e 'oatu pē ki'i faingamālie ...

'Eiki Sea: Minisitā toki tuku atu e faingamālie mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō. Fika ua, tau hiki eni mei he hokohoko ki he Kalauni 'oua na'a ke to e hanga fakahū mai 'a ha taha heni ha fa'ahinga Konisitūtone ke liliu 'o ka uēsia 'a e hokohoko ko ia. Tau 'alu ki he poini fika ua. Poini fika ua ko e tofi'a 'o e kau Nōpele ma'u tofi'a mo 'Ene 'Afio. Ko e kole atu ko fē 'ia 'a e fo'i poini 'oku tau hanga 'o pehē mai ai tau liliu e lao ke to'o e mafai ia 'a e Hou'eiki ma'u tofi'a pē ko e hokohoko ki he Taloni. Ko e fo'i *connection* ia pē ko e fo'i fetaulaki ia 'oku 'ikai 'omai. Neongo 'etau fa'u fakapūloa lahi he tafa'aki ko ē ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fetaulaki. Mai e poini ke hangatonu pea ha'u hangatonu ki he poini 'e ua mahu'inga ko ia he 'oku lele noa'ia e fu'u fakamatala ka 'oku 'ikai ke a'u.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu atu ‘Eiki Sea e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Io fakatonutonu?

Lord Nuku: ‘A e kupu ko eni ko eni ko ē ‘oku me’a mai ai fekau’aki mo e tofi’a. ‘Eiki Sea, ko e lao ko eni ke to’o ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘ave ki he Tu’i ke fili e fakamaau ‘o ‘ave ia ki he pēnolo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki.

Lord Nuku: Ko e kupu ko ē ‘oku fai atu ai, ko e kongā ko ē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ‘oku ‘ikai ko ‘eku fehu’i ia.

Lord Nuku: Ko e kupu ko ē ko ē ‘oku ou ‘ai ko ē ki ai ‘Eiki Sea ke fekau’aki mo e tofi’a, ko e Kupu 86 (a) Fakamaau’anga Fonua. Ko e kongā ko eni ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu mu’a kae ...

Lord Nuku: ‘Ikai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kae hoko atu ‘a e, kae toki tali fakalelei mai kae fakamā’opo’opo ‘ene fakakaukau ‘o tali fakalelei.

Lord Nuku: Tali si’i mu’a ke u lau atu e kupu ko ē ‘oku ‘uhinga ai ‘eku fakatonutonu.

'Eiki Sea: Ko ia Fakafofonga Nōpele ‘Eua, ‘oku ou tali e kongā ho’o faka’uhinga ka te u tuku atu ho faingamālie ke ke me’a mai ho fakamalanga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Ai ha’o miniti ‘e 10 pē ‘a ‘au.

'Eiki Sea: ‘Oku ou ‘ilo pē ‘oku tā tā mai e ‘Eiki Minisitā ia mei he mama’o ka ko u tui ‘e tau ‘ene pōini vave ni pē mahalo ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

Lord Nuku: ‘Ikai. Fu’u fuoloa ia he fakatokanga afā ia ko ia Sea tonu ke fai mo tau teuteu tautolu ia he taimi ni.

'Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Nōpele ‘e toki tuku atu pē ho taimi mo ho faingamālie kae ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakamā’opo’opo pē fakakaukau ke ‘oatu ai leva ke ke ha’u ai.

Lord Tu'i'āfitu: Sea pau ange mahalo ke me’a mai e Minisitā ia ...

<009>

Taimi: 1130-1135

Lord Tu'i'āfitu: *MEIDECC* pē 'e a'u mai e afā he fakamatala ko ení Sea mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki mu'a Sea, 'io kātaki pē ko e ki'i afā nau tala atú ko e ki'i sunami pē ia.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā 'oku kei toe ho'o taimí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō, mālō Sea. Pea ko e fo'i makatu'unga pē 'e 2 ko iá, 'ikai ke u to e lave au ki he fo'i kongá ko ena 'uluakí ko e tau'atāina, fo'i kongá pē ua ko iá. 'Omai e, ko e makatu'unga ia 'eku tui 'a'aku ki ho'o aofangatukú. Ko e fo'i makatu'unga ko iá.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A e fo'i makatu'unga 'e 2.

Lord Fusitu'a: 'A ia ko e tui ki he aofangatuku ko iá 'oku fehangaangai ia mo e Kupu 86 (a), 'a ia 'oku 'i he 'Ene 'Afió 'i he Fakataha Tokoní ke ne aofangatuku ki hono fakamaau, ki he Kau Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Kelekelé. 'A ia ko hono to'o ko ē 'a e mafai e Tamá, ke 'iate ia pē 'a hono fakanofó e kau Fakamaau, 'oku monuka ai 'a e Kupu 79 pea 'oku kau pea mo e fakatonutonu ki he Kupu 86 pea mo e 86(a).

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea ka u ki'i hoko atu ka u 'ai atu ai pē fo'i *example* ko ē 'oku ne 'omaí. Ko 'eku kolé 'ene ke ne fakatonutonu mai pē 'osi pē ení, fakamā'opo'opo mo fakahokohoko pea mou toki 'omaí fakalelei. Tala mai 'e ia, ko e mafai e Tu'í ke ne hanga fakanofó e Fakamaau'angá, 'ai pē 'ene me'a na'e me'a'akí. Ko 'eku kole atú, ko e hā e fekau'aki 'ene fakanofó e Fakamaau'angá mo e hokohoko ki he kalauní. Ha e, ko e fo'i me'a ia ko u kole atu ke he hanga fakafehokotaki maí.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea 'o hangē ko e lave 'anenaí. Ko e me'a ma'u ia 'a e Kau Minisitā ko ení ko hono lau fakakonga 'a e 'ū Kupú. Ko e lau ko ē 51 'oku ngata pē 'i he ngafa mafai e Kapinetí 'ikai ke a'u atu ia ki he fakaongoongo ki he Fale Alea. Ko e lau ko eni e 79, 'oku 'ikai ke a'u atu ki he mafai ko ē ki he tofi'á. Ko e mafai ko ē 'a e Tamá,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku mahino ka u faka'osi atu au ka u me'a au ki lalo.

Lord Fusitu'a: Ke ne fakanofó e kau Fakamaau pea kau 'i hono fakamaau'i 'a e ngaahi tofi'a 'o e kau Nōpele, 'oku monuka ai e 79 'o hangē ko e me'a 'oku me'a'aki 'e he Nōpele 'Eua. Ko e fakatonutonu ia 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ia Sea kapau ko 'ene 'uhingá ka tau fakanofó ha hingoá ha tama ko Sione ki he Fakamaau'angá 'oku monuka ai 'ene ma'u 'e ia hono tofi'a 'i Niuá. Ka u hoko atu Sea ke faka'osi atu 'eku malangá ka u hoko atu au.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea, fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki Sea ka u hoko atu, ko e ki'i *example* pē ia.

Lord Fusitu'a: Kapau 'oku 'ikai ke ne vakai ki he'ene *department* fakalaó, pē ko e, 'oku 'ikai ko ha fo'ui ia e motu'a ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku 'ikai ke u to e 'ai Lao au.

Lord Fusitu'a: Ko e alasi ko ē 'a e mafai 'a e Tamá fekau'aki pea mo e Fakamaau'anga Kelekelé, 'oku monuka ai 'a e Kupu 79 he 'oku fekau'aki ia mo e mafai 'a e Fakamaau'anga Kelekele ki he tofi'a e kau Nōpele pea mo e tofi'a 'Ene 'Afió.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u faka'osi atu ai leva kātaki. Sai, ko e fo'i makatu'unga ia 'e ua 'oku ke hanga 'omai pea 'omai pea mo e 'Ateni Senialé, ko e loea ia ki he Pule'angá mo e fonuá 'a e fo'i makatu'unga ko ia 'oku malu'i 'oku 'ikai ke tau lava fa'u ha Lao ki ai. Pea ko 'eku fanongo 'a'akú ke 'omai mu'a ha fo'i malanga,

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Na'e fakahoko atu 'e he motu'a ni mo e kotoa 'o e ni'ihi ko ení, 'oku mau faka'apa'apa'i e 79. 'Oku 'atā ke fa'u mai ha Lao ki ai. Ka ka 'omi 'a e Lao ko iá, 'oku monuka ai e Konisitūtone, ko e 'uhinga ia 'oku 'oatu ai e fokotu'u, kumi ha Fakahinohino Lao tau'atāina pē fakafoki e ngaahi Lao ko ení ki he kakaí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'oku 'i ai ke 'i ai ha fakatonutonu ia kae si'i faka'osi atu Sea. Mālō pē 'ene 'ilo Laó ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fo'i fakatonutonu ia 'e, to e ki'i akoako pē Laó. Ko e, 'a ia ko e, 'e Sea, ko 'eku faka'osi'aki eni.

'Eiki Sea: Toe miniti 'e 2 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, mālō Sea. Ko e fo'i makatu'unga ko ia hokohoko ki he taloní. 'Oku tapu ke tau fa'u ha Lao ki ai. Ko e me'a ko ē 'oku ou kole 'e au ka u lava tui atú, talamai angé pē 'oku 'i ai ha fo'i Lao 'oku tau fa'u he 'aho ni ke ne uesia,

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'ikai ke lava he ki'i malanga ia ko e toutou fakatonutonú.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, 'oku ne hanga fakafótunga atu 'a e 79 'oku ngata pē 'i he fakahokohoko ki he Kalauní, 'oku 'ikai ngata ai. 'Oku fao atu ki he ngaahi tofi'á mo e totonu ki he ngahi tofi'á, 'a ia 'oku fakamaau'i ia 'e he Fakamaau'i ia 'e he Fakamaau'anga Kelekele.

'Eiki Sea: Ko ia Fakafofonga Nōpele Ongo Niua. 'Oku tele ho'o fakatonutonu 'i hono fakamalanga mai ki he kau Fakafofonga. 'Oku 'osi mea'i pē 'e he Hou'eikí e toenga e Kupu ko iá. Pea 'oku mahino ko e fakamalanga mai e 'Eiki Minisitā 'oku fakamalanga mai 'i he kongá ko ...

<001>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Sea: ... ko eni 'a e hohokó.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ta’emo’oni ‘ene fakamalanga fekau’aki mo e 79 he ‘oku ngata pē ia ‘i he fakahokohokó.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘E Sea ko u ‘oatu pē au ‘a e fo’i makatu’unga ko ē ...

‘Eiki Sea: Pea ne fakamalanga mai he fakahokohokó.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

‘Eiki Sea: Ka ‘oku māhino ‘oku ‘i ai e toenga ki he kupu ko iá.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘A ia ko ‘eku kole atu pē ‘a’aku ia ki he fakahokohoko ‘ata’atā pē. Talamai mu’a ha ‘uhinga he ‘oku hanga he ‘e Sea ‘o fakangofua mai he taimi ni he ‘oku ne ‘osi aofangatuku ke mou ‘omai ha ‘uhinga ‘oku ‘i ai ai ha lao ‘oku ne uēsia ‘o e fakahokohoko ‘a e Tama ko Tupou VI pea mo e Kalauni Pilinisi, Pilinisi Kalauni.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u tokoni mu’a ki he Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Uluaki ia. Ko e fika ua ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Kapau ‘e laumālie lelei ke u tokoni.

‘Eiki Sea: Kātaki ‘Eiki Minisitā Polisi ‘ikai ke lava ke ke tokoni ki ai kuo ‘osi e taimi e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō ‘aupito Sea. ‘E lava Sea ke u ki’i ...

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai ke me’a mai.

Tokanga ki he mafai toe he Tu’i mei he 210 to e ala atu Pule’anga ke to’o mai mo ia

Lord Tu’iha’angana: Sea tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea. Ko e ki’i fakamalanga pē ‘a e motu’a ni ia ‘ikai ke u fu’u lave atu au ia ki he faka’uhinga e fēpakipaki ko eni ‘o e lao mo e Konisitūtone ngaahi ‘uhinga ia ‘a e kau lao ko eni kuo ‘osi ‘oatu. ‘Ika ke u fu’u lave au ki ai ka ko ‘eku ‘oatu pē me’a ko eni ‘oku māhino ki he motu’a ni Sea.

Sea ko e 2010 na’e fai e fu’u liliu lahi. Ko e mōmoi mai ‘e he ‘Ene ‘Afiō hono mafai ki he Pule’anga ki he kongā lahi ki he Pule’anga. Pea na’e ‘osi māhino pē na’e fai e fokotu’utu’u he Pule’anga ko iá pea na’e fai e felōtoi mo ‘Ene ‘Afiō pea hangē na’e fa’a lave ki ai e, ‘a e Fakafofonga Vava’u 15 na’e tuku mo e ngaahi lao fekau’aki, kae faka’ata’atā ke faingofua e ngāue ki he lao ngaahi lao ko eni ‘oku, ‘a e ngaahi lao ko eni ki he liliu hangē ko e ngaahi lao lahi na’e ‘i he ‘Ene ‘Afiō pea ko e kongā lahi na’e ‘osi.

Hili ko iá ‘a e ngāue ko iá ‘a ia ko ē ‘oku 51 (7) ‘a ē ko ē ‘oku, na’e kei ‘i ai e mafai na’e kei pukepuke he ‘Ene ‘Afiō. Na’e ‘ikai ke, kongā lahi na’e ‘omai ka na’e kei ‘i ai ‘a e mafai ‘oku tau ui ko e mafai. ‘A eni pē ko ē hangē ko hono fakanounou ‘oku kei hanga he ‘Ene ‘Afiō ‘o fakanofō

‘a e ‘Ateni Senialé pea ‘oku ‘i ai mo e lao ‘e taha ki he Polisi Komisioná ‘a ia, ‘e hū kātoa mai ke, ‘a ē ko ē ‘oku hangē kiate au ‘e liliu.

Na’e ‘i ai e ‘uhinga na’e ‘i ai ha ‘uhinga na’e tuku mai pē kae pukepuke ‘e he ‘Ene ‘Afiō ē. ‘Io ko u tui na’e ‘i ai e ‘uhinga fa’a ‘ohake pē he fakamalanga ‘e ni’ihi tuku ke ne, hangē ko e ngaahi lakanga mahu’inga ko eni. Na’e ‘i ai pē hono ‘uhinga. Ka ko e ‘aho ni pehē mai he Pule’anga ia to’o mai mo ia. Hangē pē ko eni ko ho me’á Sea na’e ‘osi fakahoko ia he fa’u he Pule’anga ko eni kimu’a ‘aki pē ko e hā ‘enau fakakaukau. Ko ‘enau, ko e fo’i mafai na’e tuku mai e konga lahi pea na’e kei ‘i ai e mafai na’e tuku he ‘Ene ‘Afiō pea ko e poini ‘oku to e pehē atu he Pule’angá mai mo ia. Pea ko ‘eku ‘uhinga Sea, makatu’unga foki e fa’u ha ngaahi lao ke fai ha ngaahi liliu ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fu’u me’a fakatu’utāmaki ki he fonuá pē ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku maumau ‘o lahi.

Pea ko ia ko ‘eku fehu’i pē ia Sea kuo fakanofu mai ‘e he Tu’i ha ‘Ateni Seniale ‘oku ha’u ‘o maumau lao holo he fonua, maumau’i e lao ‘ikai ke fai ‘ene ngāue pē ko e hā. ‘Ikai ko u tui, ‘ikai ke, ma’u ki ai ‘Ateni Seniale fakamuimui ‘oku lolotonga Le’ole’o pē eni he ngaahi ta’u lahi. Kae kehe pea ko ‘eku ‘uhinga ia Sea. ‘Osi fakamāhino he Kupu 79 ‘a e ngaahi mafai ‘oku ‘ikai ke alasi. Pea ‘oku hangē ‘oku fa’a ‘omai mei he tafa’aki ko ē ‘a e Pule’anga, ‘ikai ‘oku ‘ikai ko ha to’o mafai eni ‘oku ‘ikai ko ha feinga eni ia ke to’o ha mafai e Tu’i. Sea te tau faka’uhnga’i fēfē. Ko e mafai eni ‘oku lolotonga ‘i he ‘Ene ‘Afiō ke ne fakanofu ‘a e ngaahi lakanga ko eni. Ka ko e, hono mo’oni ‘oku pehē atu he Pule’anga he taimi ni, to’o mai mo ia. ‘Osi e ‘ū mafai ko ē na’e ‘omai he 2010 to e to’o mai mo e ki’i me’a ko ená toé.

Kupu 79 ē ‘oku māhino ‘aupito pē ia. Ka ko ‘etau talanoa eni kuo hoko ha fakatu’utāmaki he fonua hono kei fakanofu he ‘Ene ‘Afiō e ‘Ateni Seniale? Kuo a’u ha maumau ki ha tu’unga ke tau to’o mai ai ‘ene fakanofu ko eni mo ‘ene tau’atāina ke ne fili ‘ene kau fale’i ke nau, ke ne fale’i ‘Ene ‘Afiō ke fili ia? Kuo ‘i ai ha maumau ai? Kuo a’u ki ha tu’unga ke tau to’o mai ai? He na’e ‘i ai pē hono ‘uhinga na’e kei pukepuke ai.

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘oku ki’i lahilahi. ‘Uluaki ‘eku fakatonutonu ko e pehē ‘e he Pule’anga to’o mai e mafai e Tu’i. Ko e fakatonutonu hono hoko ko e to’o e mafai ‘o e Fakataha Tokoni pē ko e to’o ‘a e kau Fakataha Tokoni. Sea ‘oku hala ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko e to’o e mafai ‘o e Tu’i. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘oatu ko ē heni ko e hokohoko ki he tāloni ko e me’a ia ‘oku tapu ke to’o ‘i he kupu 79. Kae fakatonutonu pē malanga Sea he ‘oku, mālō Sea.

Lord Tu’iha’angana: Sea ‘oku ‘ikai ke fehu’ia ia fanongo mu’a fanongo fakalelei e Fakafofonga ko ‘eku pehē atu, ko ‘etau talanoa he mafai ke ...

<002>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu’iha’angana: Ko e ‘uhinga ‘o e me’a ko eni. ‘Oku ‘i ai ha mafai ‘o ‘Ene ‘Afiō he taimi ni? ‘Io! ‘Oku ‘i ai hono mafai ‘ona.

Siaosi Sovaleni: Sea, ko e ki'i *point of order* pē kae toki fai 'a e ...Ke fai mu'a ha Tu'utu'uni pē na'e tonu 'a e fakatonutonu 'a Ha'apai 13? Pē 'ikai! Ki he me'a 'a e Sea.

Veivosa Taka: Ke fakatatau ki he kupu 'o e Konisitūtone kupu 79.

Siaosi Sovaleni: Ko 'etau Tu'utu'uni ko e Sea, 'oku ne talamai pē 'oku tonu 'a e fakatonutonu. Ko e 'uhinga ia 'a e 'eke Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, kātaki mu'a ka u ki'i tokoni atu ki he fakatonutonu ko eni. Ko e 'uhinga 'etau feme'e'aki he taimi ni. Ko e hanga 'e he Sea, 'o 'omai ke tau 'oange ha ngaahi 'uhinga lelei mo e ngaahi makatu'unga na'e hala ai 'a 'ene aofangatuku 'o fekau'aki mo e me'a ke ta'ofi fekau'aki mo e fa'u lao ki he Konisitūtone. Ko e me'a ia na'a ke me'a mai ai ko e 'uhinga ia 'etau...

Lord Tu'iha'angana: 'Oku mahino ia Sea. Na'a ku 'osi lave atu pē kimu'a 'i he kamata, he 'ikai ke u lave ...ki he fepakipaki 'a e ngaahi fai tu'utu'uni. Na'a ku lave atu au 'i he poini ko eni 'oku lolotonga 'oatu. Na'a ku 'osi pehē atu. Na'e 'ikai ke u lave atu au kihe 'u feme'a'aki ko eni, 'a e fepakipaki mo e totonu ke hū mai pē 'ikai ke hū mai. Na'a ku 'oatu pē 'e au

'Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga Nōpele k eke me'a mai he 'oku kei toe ho'o taimi.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia Sea! Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga atu ai. Ko 'eku 'uhinga pē 'aku ko 'eku tala ...'Oku 'ikai ke mau 'uhinga mautolu ke to'o 'a e mafai mo e ha...Ka tau talanoa 'aki 'a e mahino. Ko e mafai eni? 'A eni 'oku kei nofo 'i he Tu'i? 'Io! Ko e mafai.

Taukave Pule'anga 'ikai ha to'o mafai he 'oku kei aofangatuku pe Tu'i

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu eni Sea. Katakaki pē 'a e 'Eiki Nōpele . Ko e 'uhinga he 'oku hanga 'e he 'Eiki Nōpele 'o *overstress* 'a e me'a ko ē ko e to'o 'a e mafai. Sea, me'apango pē 'oku 'ikai ke lau 'a e Lao, ke mahino ai 'oku kei kau pē 'a 'Ene 'Afio ia 'i he fo'i liliu ko eni. Ko e 'ave ki he Kōmiti kehe ka 'oku kei aofangatuku pē ia ki he 'Ene 'Afio. 'Oku 'asi lelei pē ia 'i he Lao

Lord Fusitu'a: Ko e Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ki he Kōmiti kehe ka 'oku kei aofangatuku pē ia ki he 'Ene 'Afio. 'Oku 'asi lelei ia 'i he Lao.

Lord Tu'iha'angana: 'Oku mahino ia.

'Eiki Sea: Me'a mai 'i he fakatonutonu.

Lord Tu'iha'angana: 'Oku mahino ia Sea! Ka ko e ...

Lord Fusitu'a: Ko e fakatonutonu. 'Oku alasi pea to'o 'a e mafai 'o 'Ene 'Afio 'a 'Ene tau'atāina 'a e ni'ihī ko ē ke kumi fale'i mei ai ke fakanofu. 'Oku fekau'i ia ko e ni'ihī pē eni 'oku ngofua ke fakanofu 'a e ni'ihī ko ē 'oku 'oatu 'e he Kapineti.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia! Ko 'eku mahino ia Sea, he ko e 'uhinga na'a ku talanoa pē au 'i he mafai lolotonga 'o e Tu'i 'a ena na'a ku ki'i talanoa mai ai 'oku 'ai ke liliu ia . Ka na'a ku

talanoa au 'i he anga maheni 'i he me'a ko e liliu ha Lao 'o kapau 'e toki a'u ha me'a 'e toki 'oku toutou maumau'i pē fakatu'utamaki 'aupito ki he fonua. Kaikehe ko 'eku poini pē ia 'a'aku, pea ko eni neongo ia ke kau 'a e Tu'i 'i he aofangatuku. Kae kau ia 'i he hangē ko e fakalea 'a e motu'a ni ko e *rubber stamp*. Ko e me'a pē 'e fokotu'u atu'i he fo'i *process* ko eni, pau ke ke fai 'e koe.

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e Fale pē ko eni na'a ne 'ave ki he Pēnolo ke nau Fale'i 'a e Tu'i. Ko e toe Fale pē ko eni 'oku mau kole atu ke liliu mei he Pēnolo ki he Komisoni. 'Oku 'ikai to'o Hou'eiki! 'Oku 'ikai to'o ha mafai. Ko e toe kole pē 'a e Fale kehe ia ...

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea! Fakatonutonu! Na'e 'i he 'Afio pē ia 'i he Fakataha Tokoni 'a e mafai ke fakahoko atu 'aki 'a e me'a ko eni. Pea ko e toki me'a na'e tānaki ai...

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu!

Lord Fusitu'a: ...ha tokoni 'e kumi fale'i 'i he Pēnolo ko eni. Ko e fakatonutonu ia 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea, keu ki'i faka'osi atu na'a 'osi 'a e taimi. Mei 'osi ia...kae toki hoko atu 'a e ongo...

'Eiki Sea : Fakafofonga Nōpele! Ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e fakatonutonu, tā'ofi ho taimi 'e kei faingamalie pē ho'o fakamalanga.

'Eiki Sea: 'E Fakafofonga Nōpele ! Ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e fakatonutonu tā 'ofi ho taimi 'oku kei faingamalie pē ho'o fakamalanga.

'Eiki Minisitā Lao: 'E tatau ai pē ...

Lord Tu'iha'angana: Ka 'e to e hē foki 'eku fakamatala 'au he 'oku seti 'eku malanga 'aku ke hokohoko pē ki h e me'a...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā! 'Oku 'ikai ke 'omai ho'o fakatonutonu he kuo kamata ke hē 'a e fakamalanga 'a e Fakafofonga. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i fakatonutonu nounou pe, 'e tatau ai pē 'e Hou'eiki. Te na 'i he Fakataha Tokoni, Te na 'i he Pēnolo. Ha'u kātoa ko e lao pē ia na'e fa'u atu mei heni. Ko e to e ōmai pē eni 'o toe kole ke toe fa'u. Ko e me'a tatau pē. Ko e to'o mei he Pēnolo 'alu ki he Komisoni, pea ko e kole pē ia.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ko e to'o pē mei he Pēnolo. Ko e to'o mei he 'Ene 'Afio. 'a e tau'ataina ke 'i ai 'a e ni'ihi 'oku fili 'iate ia ke fakanofu 'a e Fakamaau'anga, kae 'omi 'a e Tu'utu'uni 'a e Kapineti, ke fili Fakamaau'anga 'Ateni Seniale *etc*.

Lord Tu'iha'angana: Mahino ia Sea, pea kuo u 'osi 'oatu 'e au pea ko u talanoa pē ki he mafai 'a ena na'a ku 'osi talaatu. Me'a kehe 'a e faka'uHINGA ia 'a e Sea, pea 'oku 'ikai ke u lave atu au ki ai mo e kau Fakafofonga Nōpele. Pē 'oku totonu ke to e fakahū mai ha lao ke liliu ...Ko 'eku talanoa pē 'aku ki he mafai, 'a ena na'a ku 'osi talaatu he ko e me'a kehe 'a e faka'uHINGA ia 'a e Sea, 'oku 'ikai ke u lave atu au ki ai, mo e kau Fakafofonga Nōpele. Pē 'oku totonu ke toe fakahū

mai ha lao ke liliu ‘a e ngaahi me’a ko ena. Mahino mo e vete 79 mo e 51. Ko e me’a pē ‘oku ‘oatu. ‘Oku ‘i ai ha mafai ‘i he ‘Ene ‘Afio na’e toe mei he 2010. ‘Io! Na’e ‘i ai ‘a e ngaahi mafai pea toe pē ko e mafai ia ‘o ‘Ene ‘Afio. Pea ‘e to’o ‘a e mafai ko ia ‘i he Lao ko eni? ‘Io ‘e to’o! Neongo ko e kongā lahi ‘o e *process* ko eni ‘oku to’o ... pe ko ‘ene tau’atāina ke fili hangē pe ko ena ‘asi he Lao.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ‘ikai ko e to’o pē mei he Pēnolo. Ko e to’o mei he ‘Ene ‘Afio ‘a e tau’atāina ke ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku fili ‘iate ia ke fakanofo ‘e he Fakamaau’anga kae ‘omi ‘a e Tu’utu’uni ‘a e Kapineti ke fili Fakamaau’anga e ‘Ateni Seniale *etc.*

Lord Tu’iha’angana: Mālō Sea! Ko ‘eku lau pē ‘aku ki he mafai ‘a ena na’a ku ‘osi talaatu ko e me’a kehe ‘a e faka’uhinga ia ‘a e Sea, ‘oku ‘ikai keu lave atu au ki ai mo e Fakafofonga Nōpele. Pē ‘oku tonu ke fakahūmai ha lao ke toe liliu ‘a e ngaahi me’a ko ena. Mahino mo vete 79 mo e 51. Ko e me’a pē ‘oku ‘oatu.’Oku ‘i ai ha mafai ‘i he ‘ene ‘Afio na’e toe mei he 2010? ‘Io! Na’e ‘i ai ‘a e ngaahi mafai kau ai eni. Ko e mafai ia ‘a ‘Ene’Afio. Pea ‘e to’o ‘a e mafai ko ia ‘i he Lao ko eni? Toe to’o neongo ko e kongā lahi ‘o e *process* ko eni. ‘e to’o pea te tau’atāina ke te fili ...

<004>

Taimi 1145-1150

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole Sea, ko e me’a ko ē ‘oku ou feinga ke fakatonutonú kātaki pē Nōpele ‘oku ‘alu ‘a e malanga ‘i he ‘ea, kā ‘oku te’eki ai ke lau ‘a elao ia ke mahino mei ai. ‘Oku kei aofangatuku he ‘Ene ‘Afio kā ko e kehekehe, lao lolotonga kuo pau ke tali ‘e he *with the consent of Privy Council.*

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: ...Lao Fakaangaanga ko eni ‘oku ‘ave pē ia ki he ‘Ene ‘Afio.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea. Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: ...tokotaha, ‘a ia ‘oku *empower* ange ‘a ‘Ene ‘Afio.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha aofangatuku ia ...

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Oku ‘alu hala ‘eku Malanga kātaki.

Lord Fusitu’a: ...kapau ‘oku fekau’i atu ‘e he Kāpineti ko e ni’ihi pē ‘oku ngofua ke ke fakanofo.

Lord Tu’iha’angana: Tuku mu’a ke u faka’osi Sea. Pea ko eni ko e faka...hangē pē ko eni ‘oku neongo ‘oku mo’oni ia te’eki ai ke tipeiti’i ‘a e lao kā ko ‘eku to’o mai ke faka’uhinga’i he ‘oku ‘i ai ‘a e pehē atu ko e mafai eni, kā ko e anga ia ‘a e ma’u ‘a e motu’a ni ki he me’a ko eni. Pea ko e poini ia ‘oku ou ‘oatu.

Ko ia ko 'eku fakahoko atu ia pea hangē ko e me'a 'a e Minisitā Lao neongo ko e to'o mai 'a e lao ko ē pehē mai 'a e Minisitā Lao to'o mai 'o ko e Pule'anga ko eni kā 'oku 'ikai ke u tui mahalo kapau na'e 'ikai ke fa'u 'e he Pule'anga ko ē 'a e lao ko eni, hei'ilo pē 'e a'u 'a e Minisitā Lao ko eni ke ne hanga 'o fa'u mai ha lao pehē ni pē 'ikai. Kā ko e anga ia ko ē 'eku fakakaukau ki he faka'uhinga'i 'o ne pehē mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'e to'o heni.

Ko ia 'e Sea fokotu'u atu pē 'e au ki loto ko e ngata ia 'eku fakahoha'a kae hoko atu ā 'a e kau faka'uhinga lao ia ko eni, mālō.

Veivosa Taka: Sea ki'i faingamālie Sea.

'Eiki Sea: Kātaki pē Ha'apai 13 na'e kole taimi 'a e 'Eiki Minisitā Polisi 'i he lolotonga ko ē 'oku me'a mai 'a Ha'apai, Nōpele Ha'apai.

Fokotu'u ke lau 'uluaki e Lao

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Feitu'u na pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e tu'u pē 'a e motu'a ni ia Sea ko e 'uhinga ko e to'o fatongia faingata'a 'oku fai 'e he Feitu'u na, mo 'eku fokotu'u atu pē 'a'aku, ko hono 'uhinga ko e ngaahi fakamalanga ko eni 'oku ou tui, sio kuo tau a'u eni Sea, ki he tu'unga ke fai 'a e feme'a'aki 'i he lao pea mo e kakano 'o e lao pē hangatonu pē ta'efakahangatonu, kā 'oku ou tui 'oku 'ikai ke tau faitotonu kiate kitautolu ko hono 'uhinga he 'oku te'eki ai ke lau 'a e lao. Pea 'oku ou fokotu'u atu Sea, ke lau 'uluaki 'a e lao pea fai ai pē 'a e ngaahi fakakaukau ko eni...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu Sea, fakatonutonu. 'O hangē ko e ...

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku fokotu'u ia Sea pē 'oku 'i ai ha pou pou ki he 'eku fokotu'u.

Lord Fusitu'a: ...tu'utu'uni 'a e Feitu'u na 'oku tau kei nofo pē ai 'i he Konisitūtone, 51 (7) mo e 79.

'Eiki Minisitā Polisi: Kia au Sea 'oku tonu ke lau 'uluaki pea toki fai ai 'a e ngaahi fakafepaki ko eni 'o fai ai pē feme'a'aki kae tukuange ke...pea ko e fokotu'u ia 'a'aku Sea ke lau 'uluaki. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Hou'eiki te u fakamā'ala'ala atu 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'eku mahino, na'a ku 'osi 'oatu pē 'eku faka'uhinga ki he 51 (7), pea mo e ngaahi fakangatangata mo e ngaahi fakangofua ki he liliu ko ē ki he Konisitūtone fakatatau ki he 79, pehē foki ki he tu'utu'uni ko ē kupu 62 ki hono fakahū mai 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga.

Hou'eiki na'e 'i ai 'a e *issue* makehe pea fo'ou 'i he pongipongi ni na'e 'ohake 'e he kau fakafofonga, felāve'i pea mo e kupu 9 'o e Lao Fakaangaanga ko eni, koe'uhī 'oku fekau'aki ia pea mo e kupu 86 (a) ko e Fakamaau'anga Fonua.

Lord Fusitu'a: Kātaki 'Eiki Sea, ko e kupu 9 pea mo e kupu 5 'oku fekau'aki mo e 79. Tokanga ki he ngali uestia kupu 9 e Lao 'a e Kupu 86 (a)

‘Eiki Sea: Ka u hoko atu hou’eiki. Ko e kupu 9 ‘oku fekau’aki ia mo e kupu 86 (a) ‘a e Konisitūtone ‘a ia ‘oku hā mai ko e Fakamaau’anga Fonua. Ko ‘eku tokanga ki he kupu ko eni ko e ‘uhinga he ‘oku felāve’i ia pea mo e *issue* ko eni ‘oku tau feme’a’aki ki ai ‘i he kupu 79 ‘o e Konisitūtone, ‘a ia ke ‘oua ‘e alasi ‘a e ngaahi tofi’á, Hingoa Nōpele, mo e Hou’eiki Nōpele mo e tofi’a ‘o e tukufakaholo. Kaekehe na’e fai ‘eku vakai ki he kupu ko eni pea ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku ne hanga ‘o uesia’i. Koe’uhi kapau te mou me’a hifo pē ki he fakalea ko eni ‘i he lao ‘e mahino kia kimoutolu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u liliu lahi...

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea, kātaki ...

‘Eiki Sea: He ‘ikai ke u lave ki ai he ‘oku te’eki ai ke lau ‘a e lao ko eni, te tau toki tipeiti’i ‘o ‘osi hono lau pea ko e fo’i kongā pē ia ‘oku ou tui na’a ne mei malava ke fakafilhia’i ai hono lau ‘a e lao ko eni.

Ngaahi kupu tui Nōpele Niua ‘oku fekau’aki mo e Kupu 86

Lord Fusitu’a: ‘Io ko e fekau’aki mo e kupu 86, ko e kupu 5 mo e kupu 9.

‘Eiki Palēmia: Sea fakamolemole Sea ka u ki’i fakahoha’a atu.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Lord Fusitu’a: He ko e kupu 5 ‘oku fekau’aki mo e fakamaau’i ko ē ‘o e Lao Kelekele mo e kau Fakamaau’anga mo ‘Ene ‘Afiō.

‘Eiki Palēmia: Ko e kole atu ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, ko e tipeiti he taimi ni ‘oku fai ia ‘i he lao...

<005>

Taimi : 1150-1155

‘Eiki Palēmia : ... ka ko e fokotu’u atú, ke ke faka’atā mu’a ke lau e Laó, He ko e tipeiti ko eni ‘oku faí, talu mei ‘aneuhu ‘o faai mai ki he taimi ni, ko e tipeiti’i ia e kakano e Laó. Ka ‘oku lolotonga ko iá, ‘oku te’eki ai ke ke faka’atā mai ke lau e Laó.

Lord Fusitu’a : Ki’i fakatonutonu atu, ‘Eiki Sea. Na’e ‘osi tuku mai ‘e he Feitu’u na ‘a e faingamālie ke tipeiti’i ‘a e ngaahi fokotu’u mei he Hou’eiki Memipá, pea tau toki hoko leva ki he ‘asenita. Pea ko eni ‘oku tau kei ‘i ai, ‘Eiki Sea. ‘E toki hoko mai pē ki ai, Palēmia.

Vātau Hui : Sea, ka u ki’i tokoni atu mu’a, Sea. Tapu mo e Feitu’u na, Sea. Tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘eiki ni. Sea, ko e tu’u hake ‘a e motu’a ni, ko ‘eku ogo’i ‘e au ‘a e molumalu ‘o e Fale ‘eiki ni. Pea kuo u vakai hifo ki he Tohi Tu’utu’uni ko ia ‘a e Fale ni, kupu 15, ‘oku pehē ai. “Kuo pau ki he ‘Eiki Sea, ke ne pule’i ‘a e ngaahi fakataha ‘a e Fale Aleá, mo fatongia’aki ‘a e fai tu’utu’uni, pule’i mo fakalele ‘a e ngaahi ngāue, mo e ngaahi me’a ‘a e Fale Alea”.

Sea, kiate au kuo mahino pea mahu'inga mālie. Kimautolu eni ko 'emau fokoutua 'i lalo ko eni, 'oku mau 'osi lave'i 'emautolu. Ka 'i ai ha me'a 'e vete, 'oku vete'aki ia 'etau pāloti pē ko 'etau hikinima. Ko e fokotu'u ia a e motu'a ni, Sea. Tau lau 'uluaki ā 'a e Laó. Lau 'uluaki, tuku hifo ki he Kōmiti Kakato ke fai ki ai ha feme'a'aki. Ko 'eku fokotu'ú ia, Sea. Ke tau lau 'uluaki e Lao, pea tuku hifo ki he Kōmiti Kakato.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai e fakatonutonú.

Lord Fusitu'a : 'Oku te'eki ai ke mahino, he 'oku kei 'i ai 'a e ngaahi faka'uhinga Lao kehekehe 'e fiha 'i he loto Fale ni. Ko e 'uhinga ia na'e fokotu'u ai 'e he motu'a ni, ke ngāue'aki 'a e *precedent*, 'a e Feitu'u na, na'a ke ngāue'aki mo e motu'a ni, 'i he 2014, ke tuku kitu'a ki ha faka'uhinga faka-Lao tau'atāina, pea ke tuku mo e fo'i Laó ki he kakaí. 'Oku tu'u e fo'i fokotu'u ko iá, pea na'e 'osi pou pou 'anenai.

Vātau Hui : Sea, tuku ā ke u ki'i faka'osi atu ai pē 'a e tokoni 'a e motu'a ni. 'Oku ou tui ko 'ene mahino eni, mahino eni kiate au. Pea 'oku ou tui 'oku mahino kia kimautolu kotoa ko ení, he ko e talu ē 'etau feme'a'aki 'aneafi, 'aho ni, ka he 'ikai toe veteki e fo'i palopalema ia ko ení, he 'oku feinga e 'Eiki Nōpele ko ení, ke ta'ofi te'eki, 'oua na'a 'ave e fo'i Lao ko eni. 'Oku ou kole atu, Sea, lau 'uluaki 'etau Lao. Ko 'eku fokotu'ú ia.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu, 'Eiki Sea.

Vātau Hui : Fokotu'u Sea, lau 'uluaki e Lao, ka tau hoko atu.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu 'Eiki Sea. 'Uluakí, ko e lau fakafo'ituitui ena ia, pea 'oku ta'emo'oni, 'oku 'ikai ko e feinga ia 'a e motu'a ni ke ta'ofi ha Lao. Ko e feinga'i 'e he motu'a ni, ke 'oua na'a tau fakapaasi ha Lao 'oku monuka ai 'a e Konisitūtone, ke kaungā faihia ai 'a e Fale ni, pea 'ave ke kaungā faihia ai 'a 'Ene 'Afio, 'i ha'ane fakamo'oni huafa ai. Ko e me'a ia 'oku taukave'i 'e he motu'a ni ia, 'Eiki Sea.

Vātau Hui : Sea, 'oku ou. Tuku pē mu'a ke u to e hoko atu pē e tokoni 'a e motu'a ni. 'Oku 'i ai e founa, ka 'oku 'ikai ke laumālie lelei ki ai e Hou'eiki, tuku hono nima ki lalo, 'oua 'e hiki. Tukuange kia kimautolu ko ē 'oku mau loto ki ai ke mau hiki.. Pea 'e haohaoa ia kapau 'oku ne pehē 'oku ne faka'ata'atā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, kātaki mu'a 'oku ou kole atu ke ke hanga 'o faka'osi mai ho'o aofangatukú, mo ho'o fakamaamá.....

'Eiki Sea : Hou'eiki, tau foki mei ki he fokotu'ú. 'Oku 'i ai e fokotu'u mei he Fakafofonga Nōpele 'Eiki Tokoni Palēmia Ongó Niuá ke toloi e feme'a'akí koe'uhí ke kumi fale'i mei ha *independent counsel*. Na'a ku 'osi kumi fale'i ki he 'Ateni Seniale, pea mo e Kalake

Lord Fusitu'a : Sea, mo tuku ki he kakaí, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Pea 'oku ou tui 'oku tatau au pea mo e Fakahinohino faka-Lao ko eni kuo tuku mai kiate au. Kaikehe, kapau 'oku pou pou' i e fokotu'u ko ení, pea 'oku ou kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea, ko 'eku ki' i fie'ilo pē 'a'aku, Sea, fakamolemole. 'Oku 'ikai ke *independent* 'a e 'Ateni Seniale, 'ene *opinion* 'a'ana? Pea 'ooku hangē kiate au te tau falalaange ki he'ene *opinion*, 'i he *opinion* 'a e Fakafofonga ko ení.

Lord Fusitu'a : Ko e tokoni pē eni ki he 'Eiki Minisitā. Ko 'ene loea he'ene 'ū hopo ko ē fekau'aki mo e 'ū Poate, ko 'ene loea e 'Ateni Seniale. Ko ho'o loea ia, 'oku 'ikai ko ha'amau loea. Faka'apa'apa ki he 'Ateni Senialé, ka.. Ko ia pē Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, na'a ku ki' i fokotu'u atu 'e au, Sea, ho'o me'a mai 'o fakamaama 'a e Falé, 'o fekau'aki mo e kupu 86, pea na'e te'eki ai ke 'osi ho'o me'a maí. 'Oku ou kole atu mu'a ke ke faka'osi mai, he 'oku mahu'inga ia kia mautolu 'oku mau fie fanongó. Kae ki' i holomu' mu'a e me'a ko ení, ke 'osi 'ene me'a maí, pea tau toki sio mei he fakamaama ko ia, kātaki. 'Oku fie fanongo atu mautolu ki he Sea e Fale Aleá.

Siaosi Sovaleni: Sea fokotu'u atu ...

<006>

Taimi : 1155-1200

Siaosi Sovaleni : pē Sea ke.. na'a lava vave ange ai 'a e ... kapau 'oku laumālie lelei ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá, pea fai pē ha ki' i *public consultation* hangē pē ko ia 'oku 'asi he'etau Tohi Tu'utu'uní, 'aho 'e 10 ka tau hoko atu tautolu ki he ngaahi Lao kehé. 'Oku lahi pē 'a e ngaahi Laó hangē pē ko ia 'oku ke mea'i.

Fokotu'u ke tukuhifo e Lao ki he Kōmiti Kakato fai ai feme'a'aki

Vātau Hui : Ki' i fakahoha'a atu mu'a Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea. Sea ko 'eku ... na'a ku fakahokó ko eni 'oku 'i ai e pou pou ki ai. Ka tau tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō ke fai ai 'a e feme'a'aki. Ko e 'uhingá kae tukuange 'a e Fale 'eikí ni, pea mo hono molumalú. Ko ia pē Sea.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu Sea, na'e mu'omu'a 'a e fokotu'u 'a e motu'á ni.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki te u fakafoki pē ki he fakahokohoko ko eni 'etau ngāué, 'oku lolotonga 'i ai e fokotu'u mei he 'Eiki Nōpele, pea ko eni te u fokotu'u atu ke tau pālōti he fokotu'u ko iá, ke tau kumi fale'i mei ha *independent* fale'i mei tu'a, kapau ko e loto ia e Falé, pea tau fakahoko e ngāue ko ia.

Lord Nuku : 'Eiki Sea ko e kolé makatu'unga kapau ko e fokotu'ú, ka ko e me'a 'oku fai ki ai e tokangá 'Eiki Sea, na'a tau toki hanga 'o tuku kitu'a, 'o tuku 'a e Lao ke kau mai ki ai e kakai 'o e fonuá, 'a eni ko ia na'a tau toki hanga 'o paasi, 'o fekau'aki pea mo e ngaahi 'Inivesi Muli.

Lord Fusitu'a : Ko ia, ko e fokotu'ú, ke tuku ki ha *independent legal opinion* pea mo e tuku ki he kakai, ko e kakato ia e fokotu'ú 'Eiki Sea.

Fokotu'u 'ave ngaahi Lao ki he kakai

Lord Nuku : Ko e fokotu'u ē ia 'a'aná, ka ko 'eku fakahoha'á 'aku ia, ke tuku mu'a ki he kakai 'o e fonua. Hangē ko ia na'a tau fai 'i he Lao ko ia fekau'aki pē mo e Ngaahi 'Inivesi Muli. 'Oku ou tui ko e fakapotopoto tahá ia. Pea tau toki pāloti'i, ke 'oua 'e fakangata 'a e 'alu 'a e me'á ke a'u ki he kakai 'o e fonua...

Fakamahino Sea te'eki lau Lao he Fale 'ikai lava ke 'ave lao ka nautolu

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e fo'i *issue* eni 'oku kehe, pea te u hanga 'o fakama'ala'ala atu. Ko hono 'ave ko ia kitu'a ki he kakaí, hili hono lau 'a e Laó 'i he Fale Aleá ni. 'Oku te'eki ai ke tau lau, 'oku te'eki ai ke hoko ia ko ha ngāue 'a e Falé, ke 'ave ki he kakai. Ka kimu'a pea tau lau, 'oku fiema'u ke kumi fale'i pē 'ikai, kae 'atā ke tau lau pē 'ikai. 'A ia ko e fokotu'u ia te tau pālotí, pē te tau tali e fokotu'u ko ia mei he Fakafofonga Ongo Niuá, ..ke 'omai ha fale'i makehe, *independent* ke tokoni mai ki he Tu'utu'uní, fekau'aki pea mo e Tu'utu'uni Konisitūtone. 'E toki makatu'unga mei ai, pē te tau 'ave 'o *consultation* pē 'ikai.

Siaosi Sovaleni : Sea ko e fakama'ala'ala pē. 'A ia ko 'etau pāloti pē 'atautolu ki hano ki tu'a ke 'omai ha *independent* ha'anau *view* 'ikai ko e 'uhingá ia ai, ke tapu'i ai 'a e fo'i *next step*, 'a e *public* ...

'Eiki Sea : 'E 'ikai ke lava ke tau 'ave ki tu'a he 'oku te'eki ke hoko ia ko ha ngāue 'a e Falé, ke tau 'ave ki he kakai.

Siaosi Sovaleni : 'A ia ko e 'uhingá pē ia 'oku 'ikai ko ha'atau pāloti eni ke 'oua 'e 'ave kitu'a. Ko 'etau pāloti pē eni 'atautolu ke 'omai ha sino...

'Eiki Sea : 'Oku tau kei lele pē eni 'i he faka'uhinga'i 'etau ngāué fakatatau ki he Konisitūtone.

Siaosi Sovaleni : Ko ia mālō.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ki he fokotu'u 'a e Fakafofonga Ongo Niuá kātaki 'o hiki ho nima.

Kole ha mafai e Sea ke 'omai ha fale'i tau'atāina

Lord Nuku : Sea, ko e me'a 'oku fai ki ai e tokangá ia 'Eiki Sea 'oku mahino 'a e hala ia 'o e pāloti. Ko e kole atu ki he Feitu'u na ke ke faka'aonga'i ho mafai ko iá, kumi mai ha fale'i tau'atāina, pea ke fai 'a e aofangatukú mei ai pea toki lau e Lao. Ko 'eku 'uhingá 'aku ia 'oku mahino ia. Mahino e hala fononga ia ko ē 'o e pāloti ko eni. Ko e kolé pē ia ki he mafai 'o e Feitu'una, pea kapau 'e 'ikai ia, pea hoko atu ho'omou fema'a'aki.

Vātau Hui : Fakatonutonu Sea.

Lord Fusitu'a : Ko ia 'Eiki Sea, ko e 'uhinga ia na'e fokotu'u atu 'e he motu'á ni, he ko e *precedent* na'e seti 'e he Feitu'una, na'e 'ikai ke pāloti'i. Na'e fokotu'u atu pē 'a e Feitu'u na 'a e kumi *independent legal*..

Vātau Hui : Sea 'oku ou fakatonutonu au Sea. Sea, ko e fakatonutonu eni ka 'oku 'ikai ke me'a ki lalo e Hou'eiki ia. Ko 'eku fakatonutónú 'aku, koe'uhi kuo me'a mai e Feitu'una, 'oku ou tui ko e founa ia 'a e Falé ni. Tau pāloti, kae mahino mei ai, he kapau 'e 'ikai, te tau fononga pē tautolu 'o a'u 'o 'osi e 'ahó ni, 'osi mo e uiké ni, pea 'ikai ma'u ha mo'oni.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu 'Eiki Sea. Ko e me'a na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Seá, ke tau ngāue'aki 'a e *precedent*. Ko e *precedent* fekau'aki mo e kumi ha fale'i fakalao tau'atāina mei tu'a, ko e *precedent* ko iá, na'e 'ikai ko ha *precedent* pāloti.

Veivosa Taka : Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu Sea

'Eiki Sea : Ko e fakatonutonu mei Ha'apai 13.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'eiki. 'Eiki Sea, ko 'eku fakatonutonu ne 'osi fai 'e he Feitu'u na , pea 'osi fai mo e kumi fale'i, ko e to e fokotu'u fo'ou eni. Ka 'oku ou fokotu'u atu ke fai ho'o tu'utu'uni 'Eiki Sea, pea tau pāloti.

Fokotu'u ke pāloti e Fale fakatatau ki he Tu'utu'uni e Fale

'Eiki Minisitā Polisi : Sea fakamolemole pē ka u ki'i hao atu ai pē hē. Tapu mo e Feitu'u na Sea. 'Oku ou tui pē 'e kumi fale'i 'a e Feitu'u na ki he 'etau Fakafofonga Lao. Ko e Tu'utu'uni, ko e Tu'utu'uni ko ia 'a e Falé kuo pau pē ke pāloti...

<008>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Polisi: hā pē he 'etau Tohi Tu'utu'uni Sea. Mālō.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai pē 'a e mafai 'oku 'i he Sea pea kapau 'oku pehē he Feitu'u na e me'a ko ia ko e tukuaki'i e Sea na'e maumau lao ia he seti e 'uluaki *precedent*. Ko e *precedent* na'e fokotu'u atu ki he Sea pea 'iate ia e mafai na'a ne fekau leva ke kumi 'a e Fale'i Fakalao Tau'atāina mei tu'a.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea.

Lord Fusitu'a: Pea ko e anga ē fokotu'u.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u ki'i tokoni atu pē mu'a. Ko 'etau fakakaukau ki he 'uhinga lelei. Ko e Feitu'u na neongo ai pē hano 'omai ha to e *legal opinion* 'e 100 ko e Feitu'u na pē ia te ke aofangatuku. Na'e 'i ai e makatu'unga na'e to e hiki mai he kau Nōpele 'oku hala 'a e aofangatuku e Feitu'u na ko e Kupu 86 pea na'a ke hanga 'o 'omai ke faka'osi mai ho'o aofangatuku. 'Oku ou hoha'a atu au Sea 'i he taimi 'oku mau *challenge* ai 'a e ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea ko u fokotu'u atu ke tau pāloti ā.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Na'e 'ikai ke 'i ai ha tukuaki'i 'e taha, ni'ihi e tēpile ko eni 'oku 'i ai ha hala 'a e 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e faka'uhinga lao kehekehe mei he Fale ni kotoa, ko ia ai 'o hangē ko e tu'utu'uni fakapotopoto 'a e 'Eiki Sea 'anenai tau nofo pē 'i he *precedent* pē ko e *precedent* ko ē na'e 'osi ngāue'aki ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu Sea.

Lord Fusitu'a: Ko e fokotu'u ki ai ke kumi *legal opinion*. Pea ne tu'utu'uni pē 'e ia ke fakahoko.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale 'Eiki. 'Eiki Sea ko 'eku fakatonutonu ko e me'a ia 'a e Pule'anga kehe ko e me'a eni 'a e Pule'anga fo'ou.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

Veivosa Taka: Pea ko 'eku fakatonutonu atu ia. Mālō 'Eiki Sea.

Lord Nuku: Ko 'eku ki'i fakatonutonu atu Sea 'oku 'osi e taimi ka tau ki'i mātuku 'o fai ha'atau ki'i lotu. Pea tau toki foki mai he 2:00.

Vātau Hui: Sea 'ai ai leva 'etau pāloti Sea fakamolemole ka tau toki mātuku 'aki ia 'i he ho'ata ni fakamolemole atu.

Lord Nuku: Tu'a taimi ia Sea, 'oku ta'efakalao. Ko e kole atu pē ia Sea. Mou ō 'o ki'i punou ki'i tū'ulutui. Pea toki foki mai he me'a na'a to e 'omai ha fakamaama mei he lao ko ē na'e pehē ko ē he 'Eiki Palēmia 'oku ai e lao 'oku to e ma'olunga ange. Mou ki'i 'ahi'ahi e lao ko ia pea toki foki mai.

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu atu.

Lord Nuku: Ko e fokotu'u atu pē ia Sea mālō.

Veivosa Taka: Ko 'eku fakatonutonu atu 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Fale 'Eiki ni. Me'a pē Feitu'u na 'o ke laumālie lelei ko e hā e me'a 'oku ke me'a ki ai pea 'oku mau fakaongoongo atu. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku taimi ke tau ki'i *break*...

(Na'e *break* heni 'a e Fale)

<009>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko 'etau feme'a'aki 'i he fokotu'u ko eni na'e 'omai 'e he Fakafofonga Nōpele ko ia e Ongo Niua ke toloi atu e feme'a'aki ki he Lao Fakaangaanga ko eni kae 'oleva kuo 'omai ha fale'i fakalao mei ha taha tau'atāina. Hou'eiki ko e, neongo pē nau fokotu'u ke pāloti'i e fokotu'u ko eni. Na'e te'eki ke fakahoko ha pāloti pehē. Ka 'i he taimi tatau pē nau ngāue'aki e faingamālie ko eni 'etau mālōlō ke 'omai ha fale'i tau'atāina. Pea ko ia ai kuo u ma'u e fale'i ko iá 'i heni pea 'oku fakapapau'i mai pē 'i he fale'i fakalao ko eni 'a 'eku 'uluaki tu'utu'uní. Pea 'i he'ene pehē Hou'eiki ko u kole atu ke tau hoko atu ai pē kuo 'osi mahino 'a e *issue* ko iá. Kalake 'oku 'i ai e tohi na'e 'omai. Hou'eiki. Fakafofonga Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e fokotu'ú foki ke kumi mai ha fale'i tau'atāina pea 'omai ki he Falé. Pea mo 'ave mu'a e Laó ke fai ha fepōtalanoa'aki pea mo e kakaí Sea. 'I he 'ai pē 'o e, 'o e 'uhinga pē na'e 'osi fakahoko atu pē Sea. He ko e liliu ko eni ko ē na'e fai ko ē he 2010 na'e makatu'unga 'i he femahino'aki pea mo e kakai e fonuá. He koe'uhí ko hono to'o atu ia 'o e mafai 'a eni ko ē 'o 'Ene 'Afió ki hono fakalele 'o e Pule'angá. Pea ko e me'a ko iá na'e 'ave ki he kakaí 'Eiki Sea. Ko e me'a ko eni 'Eiki Sea na'e loto pē kakaí ke kei tuku eni 'i he 'Ene 'Afió, 'a e mafai koe'uhí ko e 'uhinga ko e tau'atāina 'a e Fakamaau'angá, ke tuku ki he 'Ene 'Afió. Pea mo e hangē ko ia ko e Kupu ko ia ko ē 'oku 'asi ko ē mei he 81 'o faai atu ai ko ē fekau'aki pea mo e Fakamaau'angá. Pea 'oku 'uhinga ai ko ē,

<001>

Taimi: 1405-1410

Lord Nuku: ... fokotu'u atu ko eni he koe'uhí ko hono to'o kātoa mai eni 'a e mafai na'e 'i he 'Ene 'Afió Sea. Ko e mafai faka, ke fakalele e fonuá to'o ia he Kupu 51 pea tukukehe e 51 (7) ka 'oku 'osi fai foki ho'o me'a ki ai. Pea ko e hoko mai ko eni ko ē ki he Fakamaau'anga 'Eiki Sea 'a ē na'e kei tu'u 'i he 'Ene 'Afió 'oku loto e Fale ni ka ko e fakakaukau 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Lord Nuku: Ke, na'a lava ke to e fai mai he kakai ...

Fakamahino 'ata e Fale ke hoko atu alea'i e Lao

'Eiki Sea: Ko ia, kātaki pē Fakafofonga Nōpele 'oku 'osi māhino mai kiate au ko ho fakamalanga 'i he fo'i tefito'i lao. Na'e fai tau fakatonutonu 'i he tau founa ngāué pea ko ia na'a tau kumi fale'i ki he Konisitūtone. Pea hangē ko e me'a na'a ku kamata'aki 'etau fakataha he ho'atā ni kuo 'osi ma'u e fale'i tau'atāina pea 'oku tatau pē ia pea mo 'eku faka'uhinga fakalao ki he tau founa ngāue. Ko ia ai 'oku ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia ai 'oku 'atā ke tau hoko atu.

Lord Nuku: Ko 'eku fakafehu'ia 'Eiki Sea 'a e fale'i tau'atāina ko ena ko ē na'e kumi pē ko ē he Feitu'u na. Na'e 'uhinga atu ke kumi mai ha fale'i tau'atāina pea tuku mai ki he Falé. Ka 'oku, ko ena kuo ke 'osi fai 'e koe 'ū fatongia ko iá ka na'e 'uhinga ia 'o e fale'i atu ke kumi ha fale'i pea 'omai ki he Falé 'o hangē ko e, 'oku 'ikai foki ke fai ha tui 'oku fai pē tui ki he 'Ateni Senialé ka koe'uhí ko e Fakahinohino Lao ia 'a e Pule'angá.

'Eiki Sea: Ko i.a

Lord Nuku: Pea 'e makatu'unga mei ai Sea.

‘Eiki Sea: Ko u fakatokanga’i ho’o tokanga ‘Eiki Nōpele pea te u kole ki he Kalake ke tufa ha tatau ‘a e fale’i ko eni ke me’a ki ai e Hou’eiki.

Lord Fusitu’a: Sea kole atu ke, kapau ‘e laumālie lelei ki ai pē ‘oku ke fiema’u ke lau e me’a ko eni pē ‘ikai ?

‘Eiki Sea: Ko ia. Kole atu ki he Kalake ke lau e tohi.

Tohi mei he fale’i tau’atāina

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato e Falé kae ‘atá ke lau atu ‘a e tohi pea mei he ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni Tonga.

‘Aho 27 Fepueli 2019

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Kupu 51 (7) ‘o e Konisitūtone.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakamālō ki ho’o tohi ‘o e 27 ‘o Fepueli 2019.

Ko e fale’i fakalao.

- i. ‘Oku ou tui ta’etoeveiveiua ko e Kupu 51 (7) ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá ‘oku ‘ikai ha’ane kaunga ki he founga fakahū atu ‘o ha lao fakaangaanga ki he Fale Alea.
- ii. Ko e founga ‘o e fakahū atu ‘o e lao fakaangaanga ki he Fale Alea kuo pau ke fakatatau ia mo e Kupu 62 ‘a ia ‘oku felāve’i ia mo e ngaahi tu’utu’uni tu’uma’u ‘a e Fale Alea mo e Kupu 68.
- iii. Ko e kakano ‘o e lao fakaangaanga ia ‘e toki ‘ohake ia ‘i he taimi ‘o hono alea’i ‘o e lao fakaangaanga pē ‘e tali pē ‘ikai.
- iv. Ko e Kupu 51 (7) ko e kupu ia ‘oku ne fakamāhino pē *define* ‘a e lea mafai pule. ‘Oku ‘ikai ke kau ia ki he founga fakahū atu ‘o e lao fakaangaanga ki he Fale Alea.

Ko u ‘amanaki pē ‘e tokoni atu ‘a e tohi ni ki he fatongia ‘oku fuesia.

Faka’apa’apa atu fakamo’oni ki ai ‘Aisea H. Taumoepeau.

Mālō ‘Eiki Sea.

Tokanga ko e ‘Omipatimeni & ‘Ateni Seniale nau malumalu he Pule’anga

Lord Fusitu’a: Sea sai pē ke fakahoha’a atu e motu’a ni? ‘Oku ou faka’apa’apa’i lahi e motu’a ni ‘a e *opinion* fakalao ‘a e ‘Omipatimeni pea ‘o hangē pē ko e ‘Ateni Seniale. ‘Oku faka’apa’apa’i

‘ena tau’atāina ka ko e ngaahi ‘ofisi eni ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Pule’anga ‘Eiki Sea. Na’e ‘uhinga ‘oku ke mea’i pē ko e fale’i *independent* fakalao na’a tau, na’a ta kumi kimu’a mei tu’apule’anga ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u fakatonutonu atu kātaki ke u ki’i fakatonutonu pē. ‘Io.

Lord Fusitu’a: Ke matū’aki tau’atāina mei Tonga ni. Ko e *precedent* ia na’a seti he Feitu’u na na’e ‘omi ia mei muli ko e ‘uhinga ia e *independent* ke ‘oua na’a ‘i ai ha’ane fekau’aki pea mo e Pule’anga ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu kātaki.

Lord Fusitu’a: Pē ko e fale’i ‘i Tonga ni ‘Eiki Sea. Ko e *precedent* ia.

‘Eiki Sea: Me’a mai e Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu pē.

<002>

Taimi: 1410-1415

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... he me’a ko ia ‘oku pehē ‘oku under ‘a e *Ombudsman* pē ko e Loea ko eni ‘i he Kapineti pē ko e *Executive*. kātaki ‘oku ‘ikai. ‘Oku hala ia.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Ko e fehu’i ‘a e motu’a ni. ‘Oku fakapa’anga ‘a e ‘Ofisi ko eni meihe Fale Alea? Pē ko e Fakamaau’anga? Pē ko e Pule’anga?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ka u tali atu mu’a. ‘Oku fakapa’anga ‘e he kakai Tonga ‘i he’enau tukuhau ki he Pule’anga ‘a e Va’a kotokotoa pē kau ai ‘a e Fakataha Tokoni, kau ai ‘a e Fale Alea, kau ai ‘a e Kapineti, kau ai mo e vahe ‘a e kau me’a ..

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu Sea. Ko e poini ia ‘oku ‘ai ‘e he motu’a ni. Ko eni ‘oku to e kau mai pē ki he Poini ‘a eni ‘oku ‘oatu ‘e he motu’a ni. Ko ia ko ē ..’oku to e kau mai pē ki he poini ‘i he faka’apa’apa hangē ko ‘eku lave atu ‘anenai. Ko eni ‘oku toe kau mai pē ki he poini ‘oku ‘oatu ‘e he motu’a ni. Ko e (k) ‘i he faka’apa’apa na’a ku ‘oatu ‘anenai, mo e tau’atāina ‘a e ‘Ateni Seniale, ‘oku ou faka’apa’apa’i. Ka ko e *precedent* ko ē na’e seti ko ha sino ‘oku mātu’aki tau’atāina mei Tonga ni pea ‘oku mea’i lelei ‘e he Feitu’u na. Ko e ‘uhinga ia na’a ta kumi ha fale’i mei muli. Ko e *Precedent* ia na’a ta seti mei tu’apule’anga, ‘oku ‘ikai mei Tonga ni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea, ka u ki’i fakahoha’a atu kātaki. Tapu ki he Sea, kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘eiki ni. Ko e Fale Alea ‘o Tonga ‘oku fakapa’anga mo ia mei he *Executive* mei he silini ko ia ‘a e Tukuhau. Ka ‘oku ‘ikai ke *responsible* pē taliui ‘a e Fale Alea ia ki he Pule’anga. Hangē kiate au ia Sea. Tukukehe kapau ‘oku hala ‘eku ma’u. ‘Oku ‘i he malumalu ‘o e Fale Alea ‘a e ‘Ompatimeni. Kuo tu’o ua eni, ‘a e ‘omai ‘a e fakamatala fakalao ki he me’a ko eni.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e anga fakakauleka Sea.

Lord Fusitu’a : Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ‘Omai ha me’a ‘e tolu pē fā. ‘Osi ange ‘oku tatau kātoa ...Mālō.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu! ‘Uluaki ko e lea fakakauleka, ko e ta’efaka’apa’apa’i ‘a e Fale ni. Ko e ni’ihi ko eni ko e kakai lalahi kotoa kitautolu. Pea ko e pehē ko ē ‘oku mau tukuaki’i ‘a e Pule’anga fekau’aki pea mo e ‘Omipatimeni. ‘Oku hala ia. ‘Osi ‘oatu ‘a e faka’apa’apa’i ‘a e tau’atāina ‘a e ongo sino ko eni, ka ‘oku kei ‘i he malumalu ‘o e taha ‘o e Va’a ‘o e Pule’anga ‘i Tonga ni. Ko ia ai. Kapau ‘oku tau foki ki he *precedent* na’e me’a ‘aki ‘e he Feitu’una. Ko e *precedent* pē ‘e fakahoko ‘aki ‘etau ngāue. Ko e *precedent* na’a ta kumi, fale’i fakalao tau’atāina meihe kau ‘Ekatemika mātaotao mei muli. Ko e *precedent* ia. Ko ia ‘oku ou kole atu ke tau ‘ai pau pē mu’a ki he *precedent* ko ia. Mālō ‘Eiki Sea.

Vatau Hui: Sea, kau ki’i fakahoha’a atu ai pē. Tapu mo e Feitu’u na Sea. Tapu mo e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale ni. Sea, ko u tui kuo mahino kiae kitautolu ia. ‘Oku ‘ikai ko ha fale hopo eni ke tau ōmai ‘o fai ai ‘a e ngaahi fakatonutonu fakalao mo e faka’uhinga fakalao. Sea, ko e ‘uhinga ‘a e fokoutua hake ‘a e motu’a ni. ‘Oku ou kei taukave’i pē ‘a e Tohi Tu’utu’uni ko eni na’a tau fa’u. Na’e fa’u ‘e he Fale ‘eiki ni.

Ko e Kupu 1, kupu si’i (ii) ‘oku to e ‘i ai pē ‘a e kongā ko eni na’a ku fakahoha’a atu ai. ‘Oku ‘i he ‘Eiki Sea, ‘i he taimi pē ‘oku fehu’ia ai ke ne tu’utu’uni. Sea. Ko e Tu’utu’uni ‘a e Sea, ‘anenai ke mālōlō ‘a e Fale, tau pālōti. Ko e hā ‘a e me’a na’e ‘ikai ke lau ‘a e pālōti. Pālōti ki he Fokotu’u ko ena.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Na’e tōmu’a Tu’utu’uni ‘e he Feitu’u na ke fakahoko ‘a e tipeiti pea toki pālōti. Pea ko e aofangatuku ki he Tipeiti ko ia, ko e kumi ha Fakahinohino Lao Tau’atāina ‘o fakatatau ki he *precedent* ko ē na’e seti. Pea ko e *precedent* ko ē na’e seti ko e tau’atāina ‘aupito mei Tonga ni mei he ‘akatemika mātaotao ‘i he Lao fakakonisitūtone mei tu’apule’anga.

‘Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu. Sea, kole atu. Ko e fakatonutonu ‘i he ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku miniti pē ‘e l. Fai ho’o Tu’utu’uni ka tau *move on*.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele ‘o e ongo Niua. Na’a ku feinga ke faingofua ‘etau ngāue. Tuku atu ‘a e faingamalie ke ‘omai ho’o ngaahi poini pea na’e ‘i ai ho’o ngaahi Fokotu’u na’e ... tau’atāina. Ko eni na’e lava pē ‘o fakakakato, hili ko eni na’e ‘ikai ke fai ha pālōti ke tali ke ‘omai pē ‘ikai. Ka ko eni ‘oku ‘oatu ‘a e fakahinohino mo e Fale’i fakalao, ‘oku ou tui....

<004>

Taimi 1415-1420

‘Eiki Sea: ...ui ‘e au ‘oku ‘ata’atā pea hao mei ha *conflict* ta’e’iai ha’ane kaunga ‘e taha ki he’etau ngāue. Kā ‘oku ke kei vili mai pē koe ‘oku ‘ikai ke fe’unga ‘a e tau’atāina ‘a e sino ko eni ‘a ia ‘oku ke kole mai ke ‘ave ki tu’apule’anga.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea kātaki, ‘oku ‘ikai ke u pehē ‘oku hala ‘a e tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na, ko ‘eku muimui pē ki he ‘uluaki tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na ke tau fai pau pē ki he *precedent*. Pea ko e *precedent* ena na’e seti na’e ‘ave ki tu’apule’anga ke mātu’aki tau’atāina mei Tonga ni, pea ‘ave ki he kau mataotao faka’eketēmika ‘i he mala’e ‘o e lao fakakonisitūtone.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu, ‘oku ‘ikai ke ma’olunga ‘a e *precedent* he tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na he Fale ko eni. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: ‘Oku ou fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā hono fakamanatu’i mai ‘a e me’a ko ia.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu Minisitā. Ko e Sea na’a ne me’a mai ke tau nofo ‘i he *precedent*.

‘Eiki Sea: ‘E fakafofonga te u to e fakamatala’i atu. Ko e *precedent* ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi makatu’unga, ‘i he taimi ko ia na’e ‘ikai ke ma’u ha ngaahi fale’i fe’unga. ‘I he ‘aho ní kuo ma’u ‘a e fale’i ‘e tolu ‘oku nau poupou’i ‘a ‘eku faka’uhinga. Na’e ‘osi ‘omai ‘a e fale’i mei he ‘Ateni Seniale, pea ko eni ‘oku ‘omai ‘a e fale’i mei he Omipatimeni, fakataha’i ia mo e fale’i mei he Kalake Pule, ‘oku nau loto taha ki he me’a na’a ku fakamatala ‘aneuhu. ‘Oku ke kei vili mai pē ke kumi mai ha taha, ‘oku ‘ikai tui tatau mo ‘eku faka’uhinga lao.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ou kole fakamolemole atu ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ko ha fie fakafetau ki he Feitu’u na pē ‘oku ‘ikai ko ha ‘ai ke tu’u ‘a e poini ‘a e motu’a ni, kae hala ‘a e Feitu’u na. Ko e kole pē ‘a e Feitu’u na ke u muimui tonu pē fakatatau ki he *precedent* na’e ‘osi seti ‘e he Feitu’u na. Ko e *precedent* ko ē ko e tau’atāina na’e faka’uhinga’i ‘e he Feitu’u na ‘i he ‘aho ko ia, ko e tu’apule’anga matu’aki tau’atāina mei Tonga ni ‘e he kau ‘eketēmika mataotao. ‘Oku ‘ikai ke fakafehiih’i ‘e he motu’a ni ia ‘a e ‘omi ‘a e ngaahi fale’i fakalao mei Tonga ni, kā ko e *precedent* pē ia na’e seti ‘e he Feitu’u na.

‘Eiki Sea: Ko ia, kātaki pē fakafopfonga. Ko e taumu’a hono ‘omai ‘a e fale’i ke u sio ki ai pea u tali. ‘Oku ou ‘osi tali au he ku ou tui au ‘oku fe’unga ‘a e fakamatala kuo ‘omai, ‘o kapau te u to e veiveiua te u ‘ave ki tu’apule’anga. Kā ‘oku ke ‘ilo ha fo’i me’a ‘e hoko atu ‘eku tu’utu’uni kā te u kei kumi fale’i pē mei tu’apule’anga, pea kā ‘omai ‘oku kehe, pea tau toki vakai’i. Kā ‘i he ‘ene tu’u ‘i he taimi ní ‘oku ou fiemālie ...

Lord Fusitu’a: Mālō Sea. Lelei

‘Eiki Sea:he ‘oku ‘osi ‘omai ‘a e fale’i fe’unga ke makatu’unga ki ai ‘eku tu’utu’uni. ‘Oku ou kole atu ki he Kalake kātaki ‘o lau ‘a e tohi mei he ‘Eiki Palēmia.

Tohi Palēmia kole ke hoko ngaahi Lao ki he liliu Konisitūtone ko e Lao Fakavavevave

Kalake Tēpile: (Lau ‘a e tohi) ‘Ulu’i tohi ‘a e ‘Ofisi ‘o e Palēmia.

Nuku'alofa,
Pule'anga 'o Tonga.

'Aho 20 Fepueli, 2019

'Eiki Nōpele Fakafanua,
'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Re: Kole ke alea'i 'e he Fale Alea 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga fika 1/2019 ki he fika 6/2019.

'Oku ou faka'apa'apa mo fie fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e kole, makatu'unga 'i he kupu 33 konga (a) 'o e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga, ke lau ko e ngaahi ngāue fakavavevave pea ke alea'i 'e he Fale Alea 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga fika 1/2019 ki he fika 6/2019.

Kos e ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 2014, kā na'e 'ikai ke fakamo'oni Huafa ki ai 'a 'Ene 'Afio. Na'e fakahoko mai mei he Fakataha Tokoni ke to e fakahū ki he Fale Alea ke to e alea'i.

'Oku ou 'amanaki 'e laumālie lelei pē 'a e Feitu'u na ki he kole ni.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Samuela 'Akilisi Pōhiva, (fakamo'oni)
Palēmia 'o Tonga.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Hou'eiki ko 'etau 'āsenita ena 'a e Lao Fakaangaanga fika 1 (A) 2019, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone 'o Tonga 2019. Kimu'a pea tau lau 'uluaki, 'Oku 'i ai 'a e faingamālie heni ki he 'Eiki Minisitā 'oku 'o'ona 'a e lao ko eni ...

<005>

Taimi : 1420-1425

'Eiki Sea : ..Ke 'omai ha'ame fakamatala miniti e 5 kimu'a pea tau lau 'uluaki.

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakamolemole pē ki he Feitu'u na. Kole pe 'oku toe 'i ai ha ki'i faingamālie, kae toki hoko atu ho'o tu'utu'uni.

'Eiki Sea : Fakafofonga Nōpele o Vava'u, me'a mai.

Lord Tu'ilakepa : Tapu pē ki he Feitu'u na, 'Eiki Sea e Fale Alea. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá, kae 'uma a e Hou'eiki Kapinetí. Tapu ki he Hou'eiki Nopelé. Tapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí, 'uma'a e kau ngāue. 'Eiki Sea, 'oku ou tu'u hake pē au ia 'i he ho'atā ni, 'oku ou toki foki mai eni mei Vava'u. Faingata'a'ia lahi 'aupito e fonuá, Hou'eiki. Pea kuo teuteu pē ke u foki mai, kuo u 'osi 'ilo'i, ko 'eku 'alu pē 'oku 'ikai ke u lau 'e au ha me'a fekau'aki mo e me'a fakapolitikalé. Ka u foki mai pē koe'uhí ko e fatongiá, 'Eiki Sea, 'oku fai mai e falala ki ai 'a e Hou'eikí, mo e kakai e fonuá, 'Eiki Sea. Ka ko e me'a fakamamahi e me'a 'a 'ete fanongo ki he me'a fakapolitikale, pē ko 'ete kau he me'a fakapolitikalé. Ka he 'ikai tuku e vaka kae fai ha kakau, 'Eiki Sea, hūfanga he fakatapu.

'Oku ou tu'u hake pē au ia koe'uhi, 'Eiki Sea, ko 'eku tōmuí. Ko 'aneafi na'a ku tau mai 'aneafi, ka na'e femo'uekina holo he fanga ki'i me'a pē, ka 'oku ou tuku ke toki fakamālō pē ki he tafa'aki 'a e Pule'angá, ha kakato 'a e ki'i me'a 'oku mau feinga ki ai, 'i Vava'ú, Sea. Ka 'oku ou tui, 'oku ou tu'u pē au, Sea, koe'uhí ko e Fakafofonga au, pea 'ikai ke ngata aí, ka 'oku ou toe Tokoni ki he Feitu'una. 'Oku ou toki mahino kiate au, kuo u 'eke'eke ki he Hou'eiki Nōpele, 'a e fiema'u ko ē 'e he Feitu'u na ke 'omai ha fale'i koe'uhí ko e kole 'a e 'Eiki Nōpele pea mei Niuá, tapu mo ia. Pea u toki vakai ki he kupu e Konisitūtone, kupu 51, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane felāve'i 'ana ia ki he kupu 51 (7), 'o fekau'aki pea mo e mafai e Tu'í, Hou'eiki.

To e vakai hifo ki he kupu 62, ko e Ngaahi Lao ia, fakamolemole pē kia kimoutolu, Hou'eiki, fekau'aki pea mo e Konisitūtone ki he liliu ha Lao. Pea 'oku ou vakai hifo ki he kupu 62, ko e Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea, pē Tu'utu'uni 'a e Fale Alea ki he Ngaahi Lao 'oku kau ki he'enau ngaahi fakataha. 'E ngofua ki he Mēmipa Fale Alea 'o fakatatau ki hono Ngaahi Tu'utu'uni, ke fakahū ha Lao Fakaangaanga, 'a ia ko e Lao Fakaangaanga ena, 'Eiki Sea, na'e kamata mei ai e tohi mei he 'Eiki Palēmiá, ko e kole ki he Lao fakavavevave, 'Eiki Sea. Pea 'oku tau 'i he'etau Tu'utu'uni. Fokotu'u atu ha fokotu'u ke tipeiti'i 'e he Fale Alea, pē fakahoko ha tohi tamgi, pea kuo pau ke fakahoko ia 'o fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá, 'Eiki Sea. Ko e ngaahi me'a kotoa pē 'oku fakahā 'e he Konisitūtone, kuo pau ke tau *refer* ki he Tohi Tu'utu'uni pea toki fai mei ai ha tu'utu'uni 'a e Feitu'una, 'Eiki Sea.

Kupu 68 'o fakatatau mo e fale'i kuo 'omai. Pē 'oku tonu koā, 'Eiki Sea, ke tohi'i, na'e 'omai ko e kupu 68. Ka 'ikai finangalo 'a e Tu'i ki he Lao, 'oku tapu ke toe alea'i. Kapau 'e alea 'a e fakataha alea ki ha me'a, mo loto ki ai, pea 'ave ia ki he Tu'í, pea ka 'ikai ke ne finangalo ki ai, 'e tapu ke toe alea 'a e Fale Alea ki ai 'i he ta'u ko iá, kae 'oua kuo nau toe fakataha 'i he'enau fakataha alea 'e hoko mo ia. Kuo 'osi mea'i pē 'e he Kau Mēmipa ia, 'Eiki Sea, e me'a kotoa. Ko 'eku fakama'ala'ala atu pē 'e au ia, Hou'eiki, koe'uhí kaau na'a ko e motu'a ni 'oku fatongia ko ená, 'Eiki Sea, kuo pau te u muimui ki he ngaahi fale'i kuo 'omai, 'o hangē ko ena kuo 'omai 'e he Feitu'una.

Fokotu'u 'ave ngaahi lao ki he Tu'i

'Eiki Sea, 'oku ou fie lave ki he 'ū Lao ko eni kuo 'omai ko eni. Hou'eiki, kimu'a pea toki fai ha tu'utu'uni 'a e Feitu'u na, he ko eni kuo me'a mai e 'Eiki Palēmia, ko e me'a fakavavevave. Ko e motu'a ni a'a ku Sea he 2008 ki he 2010, 'Eiki Sea, pea na'e'i he Fale ni e Feitu'u na. Pea 'oku te'eki ai ke 'i ai ha'aku manatu'i, Hou'eiki, a'u ki he 'Eiki Palēmia, na'a tau kau 'i hono

fokotu'utu'u, pea mo hono liliu 'a e Konisitūtone, ke fenāpasi pea mo e fiema'u 'o e liliu e kuonga ko ení, 'Eiki Sea. Tapu ange pea mo Fale lahi, na'e meimei fai kotoa pē 'i he'enau finangalo

<006>

Taimi : 1425-1430

Lord Tu'ilakepa : ... na'e 'ikai ke mou tui ki he ngaahi liliu na'e faí, ka kuo pau ke mou tui, he 'oku finangalo e Tu'í ke fai e liliu ko ení 'Eiki Sea. Te'eki ke ma'u ha ngaahi ta'u 'Eiki Sea, he'etau fononga he liliu 'oku fai e Laó, pea 'oku tau tu'u he taimí ni ke toe liliu e me'a ko ení 'Eiki Sea. Ka ko e me'a ia 'oku ou tu'u pē au 'Eiki Sea, koe'uhi kimu'a pea ke fai ho'o tu'utu'uní he 'oku 'omai 'a e tohi fakavavevave. 'Ikai lava ke tuku he faingamālie, ke tau to e vakai'i, He 'oku mau ongo'í, koe'uhí, ke 'oua na'a tu'apā (tapu pea mo 'Ene 'Afió) ke tu'apā mai hūfanga he fakatapu, ke tau 'oatu mei Falé ni, pea 'ikai tali mai mei he 'Ene 'Afió, pea matamata ko ha founa ia, 'i he mala'e faka-Politikale ke faka'atunga'i e Fale 'Ene 'Afió 'Eiki Sea. He'ikai ke ta'e 'i ai ha ni'ihi he Fale.. he fonuá ni he'ikai tenau ta'elea 'Eiki Sea ke ke mea'i ki he 'Ene 'Afió ko e hā e me'a 'oku 'ikai fakamo'oni he liliu 'a e Pule'anga ko ení 'Eiki Sea.

'Oku ke me'a 'Eiki Sea ki he ngaahi me'a faka- Politikale 'oku hoko he fonuá ni, 'i he ngaahi fetohi'aki 'oua na'a *dissolve* e Fale 'e ho'o 'Afió (tapu mo Ia) he 'e 'i ai e me'a 'e hoko. Kuo nofo e kakaí 'o fakailifia'i 'Ene 'Afió, pea 'oku ou tu'u pē au 'Eiki Sea koe'uhi ko ho'o tala fatongia. 'Ai ha ki'i taimi, ke tau toe foki mo e me'a ni ki he 'Ene 'Afió. 'Oku ke me'a ki he lotofalé, ko e *majority* pē ko e tokolahi taha 'e vaka he Falé ni, ko 'etau faka'osi e pāloti hangē ko e me'a 'oku ke me'a mai 'aki, pea 'e ikuna 'a e pāloti ia, 'o fakatatau mo e fiema'u 'a e ni'ihi ko eni ke fai 'a e liliu.

Vātau Hui : Sea k au ki'i fakatonutonu atu mu'a Sea. Sea, ko e fakatonutonu 'a e motu'á ni, ko e me'a mai 'a e Hou'eiki Nōpele ko ia 'o Vava'ú, 'e ikuna 'a e pāloti. Sea, kiate au 'oku anga ta'efaka'apa'apa ia 'i he Falé ni. Ko e me'a ko e pāloti, ko e aofangatuku ia 'o ha tu'utu'uni ki ha fa'ahinga fakataha'anga 'oku fai ai ha ta'efemahino'aki. Kuo ne 'osi me'a 'aki mai ia 'e ia, 'e ikuna. Ko e me'a ia 'oku ou tokanga atu ki ai Sea. Te'eki ke fai e pāloti ia, ka kuo ne me'a mai 'aki. Ko e anga ta'efaka'apa'apa ia kiate au, kuo me'a mai 'aki 'e he Fakafofonga Hou'eiki ko eni 'o Vava'u 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa : 'Oku ou kole fakamolemole atu he'eku angalelei ki he Feitu'u na 'e Fakafofonga Fika 17. Ko e anga ta'efaka'apa'apa ko e kapekape, pē ko 'eku lea ki ha me'a 'oku mamahi'ia ai 'a e tokotaha ko eni (tapu mo ia). Ko e 'ū naunau pē eni ia 'o e 'apí ni 'Eiki Sea ko e pāloti 'Eiki Sea, pea 'oku ngofua pē ke tau lea ki ai.

Vātau Hui : Sea kau ki'i fakatonutonu atu. 'Oku 'ikai ko e anga faka'apapa pē ko e kapekape, anga ta'efaka'apa'apa. 'Oku kau eni he ko hono 'uhingá, ko e molumalu 'o e Falé ni, ko e Fale Alea eni 'o Tonga. Kuo ne ha'u ia pea mo 'ene fa'ahinga fakakaukau ko hono 'uhingá 'e ikuna..

Lord Tu'ilakepa : Sea fakatonutonu ē. Fakatonutonu ki he Feitu'u na. Ko e anga ta'efaka'apa'apa eni 'oku ne fai he taimí ni. Ko e Falé ni kuo 'osi 'a e Falé ni e Hou'eiki ko e tokotaha pē ko e Hou'eiki 'o e Falé ni. Ka 'oku fu'u lahi ho'omou lea ta'efaka'apa'apa he Falé ni. Pea 'oku ngalivale Sea ke u 'oatu 'a e lea ta'efaka'apa'apa 'oku 'omai 'e he Fakafofonga ko

ení ki he motu'á ni ko e anga ta'efaka'apa'apa ia tatau mo 'etau Tu'utu'uni. 'Oku tohi'i 'a e fo'ilea ta'efaka'apa'apa ko iá, ke ke lea faka'ei'eiki ki ha taha Mēmipa he Fale ko ení 'Eiki Sea. Hangē ko e Feitu'u na, he 'ikai te u ngāue'aki e ha'ú, ka te ke me'a mai. Pea 'oku hangē ko e me'a na'a ku lave ki aí, faka'apa'apa'i au.

Vātau Hui : Sea, 'oku ou faka'apa'apa'i 'a e Hou'eiki ko eni 'o Vava'u. Ka 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi feme'a'aki ia heni 'oku a'u atu pē ia 'o hoko hake 'o pehē. Ka ko ia Sea, ko au mo 'eku fakakaukau, Hou'eiki Mēmipa Fika 1 'o Vava'u. Fakamālō atu au he fakamalanga lelei kuo fakahoko 'e he Feitu'u na.

'Eiki Sea : Fakafofonga 17 Ongo Niua, ko ho'o fakatonutonu pē ko ho'o kole tokoni ki he Fakafofonga Nōpele.

Vātau Hui : Ko 'eku fakatonutonu pē Sea, kātaki pē ke 'oua mu'a 'e me'a mai 'aki 'e he Hou'eiki Memipa ko ia 'o Vava'u, 'a e fo'i lea ko ia 'e ikuna 'a e pāloti ia. Tuku pē mu'a ka 'oku tau pāloti pea tuku pē e pāloti ke pāloti. Ko ia pē ko 'eku fakatonutonu pē ia Sea.

'Eiki Sea : 'Oku ou kole fakamolemole atu ki he Fakafofonga Ongo Niua, 17 'ikai ke u tali ho'o fakatonutonu. Ko e me'a 'a e Fakafofonga Nōpele mei Vava'ú, ko e anga 'ene fakafuofua ki he pāloti 'oku 'amanaki ke fakahoko. 'Oku 'ikai ko ha'ane lohiaki'i e Fale. Ko e anga 'ene fakafuofua makatu'unga 'i he'ene sio ki ...

<008>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Sea: 'i ho'omou pāloti 'i he kuohili. Me'a mai Fakafofonga Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea. Fakamālō atu ki he Feitu'u na. Ko hono tonu taha ia he Fale ni ko e 'osi pē fakatonutonu 'oku 'i he Feitu'u na ke ke me'a mai 'o fakatonutonu pē 'oku tonu pē 'oku 'ikai tonu e me'a ko ia 'Eiki Sea. Pea ko e 'uhinga ia 'eku kole 'Eiki Sea ki he Feitu'u na Hou'eiki, fakamolemole atu ki he Fakafofonga 17 he lahi e ngāue'aki e lea ko ia " 'e ikuna 'a e pāloti," 'io he 'oku mo'oni e me'a 'oku ou lau ki ai 'Eiki Sea. Pea ko e kole pē ka moutolu ke mou angalelei mou laumālie lelei 'ave 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea ke to e fai ha to e feme'a'aki ki ai mo e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea koe'uhī ko e liliu ko eni ko e liliu 'oku fai mei he tafa'aki 'a e Pule'anga 'Eiki Sea. To e fai ha to e fefolofolai mo 'Ene 'Afio tapu mo ia he na'a tau kole he 'aho 'aneafi ke momoi mai hono finangalo pea na'e momoi mai. Te'eki ke lava ha ta'u ke tau ngāue'aki ko e hā hano kovi Minisitā Lao 'a e tu'unga 'oku 'i ai he taimi ni? Hā hano kovi tu'unga 'oku 'i ai he taimi ni?

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu Sea. Pea ko u kole ke u hūfanga he ngaahi fakatapu kuo aofaki he Fale ni. 'Eiki Sea, ko 'eku ki'i fakatonutonu, fai mu'a 'etau founa ngāue. Na'a ke hanga tuku mai ke u hanga fakamatala'i atu ko e founa totonu pē ia. Kuo tu'u hake ia 'o hū mai ai pea ko 'eku kole fai ha'o tu'utu'uni mu'a ka tau hoko atu.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Fakaafongā Nōpele ‘o Vava’u ‘oku toe ho’o miniti ‘e tolu.

Lord Tu’ilakepa: Ko u kole fakamolemole atu ki he Minisitā Lao ‘ai pē pea ‘i ai ha’amo ki’i taimi pea ke ki’i me’a atu afeitaulalo uehe fakamolemole ke ke fakatōkilalo ke mo fefolofolai mo e Tu’i he me’a ko eni. Minisitā Leipa ko u manatu’i lelei pē ‘eta talanoa mo koe ‘i he loki Kapineti ‘a e kole ‘a e Feitu’u na ke feinga’i ke tau faai taha mo ‘Ene ‘Afio. Ko e founa eni te teau faai taha mo ‘Ene ‘Afio ‘a e founa ko eni ‘oku mou ngāue’aki he taimi ni ‘oku ‘ikai ke u tui au Minisitā Leipa ko e founa eni. Kapau ‘oku fiema’u ke tau faai taha mo ‘Ene ‘Afio mou me’a atu ki he ‘Ene ‘Afio he ‘oku ‘ikai ke tapu. ‘Oku ‘i ai e tohi mei he Kapineti ki he Feitu’u na ‘e ‘Eiki Palēmia ‘a e Feitu’u na ‘oku teuteu ke ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio felāve’i pea mo e tupu faka’ekonōmika mo hono langa e fonua ni. Fai he *Chief Executive* mahalo he taimi ni ‘Eiki Sea pē ko e Kapineti ‘oku nau kei fai e ‘ū me’a ko ia. Mou me’a atu ki he ‘Ene ‘Afio ke ‘uhī ko e me’a eni na’a mou kole ‘aho ‘aneafi mou to e lotu ke liliu. Pea mou me’a mai mo ia. ‘Ika ke to e ‘i ai ha to e me’a ia ‘e to e me’a ‘aki he Hou’eiki ko eni. Tapu nautolu. Hangē pē ko e me’a nau lave ki ai ‘Eiki Sea na’e kau e Feitu’u na mo e motu’a ni ai neongo ‘a e ‘ikai ke tau lotu ke fai e liliu ka kuo finangalo e Tu’i kuo pau ke tuku ha’a tautolu ka tau ‘ai e me’a ‘oku finangalo ki ai e Tu’i. Me’a tatau pē mo e me’a ko eni ‘oku hoko ko eni. Hā e me’a ‘oku ‘ikai ke mou me’a atu ai ki he Tu’i? Pea ‘ai ke tau ngāue fakataha mo e Tu’i tapu mo ia. Pea tau omi ki heni ke fusi ‘a e mālohi e Feitu’u na ke ke faitu’utu’uni pea kumi fale’i e Feitu’u na ke ‘omai ki he Fale ni ke me’a ki lalo e Hou’eiki Nōpele ‘oku hoha’a e Hou’eiki Nōpele he koe’uhī ko e lao ko eni ‘i he’enau tui ‘oku uēsia ‘a e mafai ‘o e Tu’i. Hā hono kovi? Kole ia ‘oku ‘ai ke fai.

Ke aofangatuku Sea ki he ngāue ‘a e Fale

Vātau Hui: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu mu’a Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Oku toutou ngāue’aki ‘e he Fakaafongā Nōpele ‘o Vava’u ‘oku uēsia. Sea, hangē kiate au ko e me’a ia na’e me’a mai ‘aki ‘e he Feitu’u na kuo ‘osi me’a e Feitu’u na fai e kumi fale’i. Pea mahino mai ko e fale’i fakapotopoto taha eni. Sea, ‘oku ou tui ko e aofangatuku ko koe ia ‘i he Fale ni, Fale ‘Eiki ni.

Lord Tu’ilakepa: Sea ...

Vātau Hui: ‘Ika ke ‘i ai ha taha ia ‘e ‘i ai hano, ke to e fokotu’u, fokotu’u ‘a hai ko koe ‘oku aofangatuku ‘i he Fale ‘Eiki ni ko ho’o me’a mai pea ko koe ‘oku faitu’utu’uni, hā ia he’etau Tohi Tu’utu’uni. Ko e Tohi Tu’utu’uni ko e tohi ia ...

Lord Tu’ilakepa: Fakaafongā.

Vātau Hui: ‘Oku ne pule’i ‘a e Fale ‘Eiki ni.

Lord Tu’ilakepa: Fakaafongā.

Vātau Hui: Ko ia pē Sea ‘a e ki’i fakatonutonu.

Kole ke ngāue fakataha e Fale

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ko ha'o fakatonutonu 'au ē 'Eiki Sea ko 'ene faka'uhinga pē me'a mo 'ene fie me'a 'oku ne fiema'u ke fakamatala 'a e anga hono loto mo e pou pou ki he Feitu'u na. Ko e me'a ko u 'omai ko e me'a fo'ou eni ia 'Eiki Sea. 'Oku totonu ke tau ngāue fakataha Hou'eiki ...

Vātau Hui: Sea te u ki'i fakatonutonu atu. Ko 'ene toki me'a mai ena 'o me'a mai he me'a motu'a ko eni na'a tau fai ai e feme'a'aki ...

Lord Tu'ilakepa: Hala ia Fakafofonga.

Vātau Hui: Ko e me'a ē na'e fai ai 'a e feme'a'aki 'aneafi, 'aho ni mo e uike kuo 'osi ...

<009>

Taimi: 1435-1440

Vātau Hui: Uike kuo 'osi, ko eni.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

Vātau Hui: Ko 'etau a'u mai eni ki he nānāfaki ke tau a'u ki he tu'unga ko eni.

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Ko e fakatonutonu 'oku mo'oni e Nōpele. Na'e te'eki ke fai ha talanoa ke me'a atu e Pule'angá ki he 'Ene 'Afió. Ko ia pē fakatonutonu Sea.

Vātau Hui: Sea ko u ki'i fakahoko atu pē mu'a Sea. Ko e tohi eni 'a e 'Eiki Palēmia, 'osi 'omai e tohi ko e lau tu'o fiha eni e tohi. Ko e Lao fakavavevave eni. Pea ko u tui ko e ngāue ia 'a e Falé ni 'asi he Tohi Tu'utu'uni.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea.

Vātau Hui: Ngāue ia 'a e Falé ni ke tau fakahoko ia.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga, anga faka'apa'apa ko e me'á ko e pehē atu pē fakatonutonu pea ke me'a ki lalo. Ko e toki lau pē eni e tohi na'e lau mai ko eni 'a ia ko u lolotonga 'i heni 'i he Falé ko eni.

Vātau Hui: Ko e 'uhinga 'eku fakatonutonu atu Sea he na'e lau e tohi kimu'a. Lau e tohi kimu'a.

Lord Tu'ilakepa: Sea, kehe ia, ki he Lao 'Inivesimeni ia.

Vātau Hui: Na'e kau ai 'a e Lao ko eni.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai, tuku ho'o ma'u halá mo e fakahela mo 'etau maumau taimi 'etau

ngāue he Falé ni. Ka 'ikai pea tau tuku.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Fakafofonga Nōpele Vava'ú. Fakamā'opo'opo mai ho'o me'á.

Lord Tu'ilakepa: Sea kapau 'oku ta'emahino ki he Fakafofonga ko ení pea tau tuku mu'a ke tau ō 'o,

Vātau Hui: Sea ko e me'a ē 'oku tau 'uhinga ki aí ko e me'a ē 'oku 'uhinga ko e faka-*personal* ē. Pē ko e lau mai ho'o 'i Falé ni ko e hā. 'Oku 'ikai ke tau, ka tau ka hoko ki aí, 'e to e fu'u kehe ange ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oku,

Vātau Hui: Ko ia Sea ko u kole atu, fai tu'utu'uni e Feitu'u na fakamolemole atu. 'Oku 'ikai ke mau, 'oku mau hanga 'emautolu 'o pou pou'i 'a e Feitu'u na. Fai ha'o me'a.

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea.

Vātau Hui: Fai ha'o me'a e Feitu'u na.

Ke fai feme'a'aki he founa 'oku taau he ko e Fale 'eiki

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Falé 'eiki. 'Eiki Sea ko e ngaahi me'a ko eni 'oku fai ai e feme'a'akí, 'oku fiema'u pē ke tau feme'a'aki lelei pē he 'oku, ko e Falé 'eiki eni. Pea ko e 'uhinga ia Sea 'eku fakatonutonú ke tuku ke me'a mai e Hou'eiki Nōpele ke mahino mai e me'a 'oku 'i ai hono laumālié pea toki fakahoko atu e me'á kae'oua 'e 'ai ke tau, ifo pē 'etau feme'a'akí. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko u tali e fakatonutonu 'a Ha'apai 13. Me'a mai e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'ú te u fakalōloa ho taimí ke fakakakato mai ho'o poiní. Me'a mai.

Tokanga ke ma'u faingamalie Palēmia ke fefolofolai mo e Tu'i he Lao

Lord Tu'ilakepa: Mālō. Pea fakamolemole ki he Fakafofongá 'oku 'ikai ke u, kapau ko u *personal* ki he Feitu'u na, fakamolemole'i e Feitu'u na, ko u fakamolemole ki he Feitu'u na. Ko e me'a pē 'oku ou kolé 'Eiki Sea hūfanga atu au 'Eiki Sea he me'a ko u kole atú 'Eiki Sea. 'Eiki Palēmia ke 'i ai ha ki'i taimi mo e Tu'í koe'uhí ke mo fefolofolai pē ko e Minisitā Laó pea mou 'omi pē me'a ko iá ki he Falé ni pea ko u tui 'ikai ke to e fai ha feme'a'aki ia, fakanounou. Ka tau nga'unu ki ha 'ēpoki 'oku fiema'u 'o fakatatau mo e fiema'u 'a e Feitu'u na 'Eiki Palēmia.

Mo'ale Finau: Sea, ki'i fehu'i atu pē Nōpele fakamolemole. 'Oku ou mālie'ia 'aupito 'i he fakamalanga 'a e 'Eiki Nōpele 'Eiki Sea. Pea ko hono mo'oní 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'i he Falé ni 'e ta'efanongo lelei 'Eiki Sea ki he me'a ko ení. Pea mo e taha foki Sea, 'oku ou tui ko e, kuo tau a'u mai ki ha tu'unga e fonua ni ko e me'a 'oku mahu'ingá 'a e melino ko ē fonuá 'Eiki Sea. Ko e, 'i Siaina 'Eiki Sea mea'i pē 'e he Feitu'u na, na'e kamata mai 'a Siaina 'i he *communist*, enau Pule'angá. Nau fononga mai Sea 'o a'u ki he 1978,

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko e kole atu mu'a ki he Fakafofongá, hā e fehu'í kae 'uhí kae,

Mo'ale Finau: Ke u ki'i tokoni atu ai pē Fakafofonga Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai, 'ai e fehu'í. Sea ka u hoko atu kae 'uhinga kae toki fai.

Mo'ale Finau: 'Io, kae tuku ka u fehu'í atu pē Sea. 'E Nōpele, 'oku ke pehē 'e tali 'e he Tu'í kapau 'e fononga atu e Palēmia mo e, 'o 'ave 'enau fokotu'ú.

Lord Tu'ilakepa: Mālō. Fehu'í tatau eni 'Eiki Sea na'e fai 'e he kau ākongá mo e kakaí ki he 'Eikí. Tui e kakaí ia ki he 'Eikí.

'Eiki Minisitā Polisi: Peesi fihá ia Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko 'eku 'ai atu ki ai ko e 'uhinga, ka na'e 'ikai falala e 'Eikí ia ki he kakaí 'Eiki Sea. Fehu'í ko ē 'oku ke faí, 'oua te ke falala mai ko e pehē ko e, tukuange ke fai ha ki'i fo'i *exercise* he Falé ni ke 'i ai ha fie ngāue fakataha 'a e Pule'angá pea mo 'Ene 'Afió hangē ko e tu'unga 'oku 'i ai he taimi ní. Pea tau hoko atu kae 'oua to e fai ha hoha'a he Falé ni. 'Oua to e fai ha faka'uhinga Lao tapu ange mo e Hou'eiki, tulou atu mo e Hou'eiki Nōpele. He 'ikai to e fai ha faka'uhinga Lao e Hou'eiki Nōpele koe'uhí ko 'enau fiema'u mo 'enau mahamahalo tapu mo nautolu, ko e liliu eni e mafai e Tu'í 'Eiki Sea.

Tokanga kei malava ke 'ave ki he kakai he ko e faka'uhinga 'Omipatimeni mafai Kapineti ke fakahu mai ha Lao

Lord Tu'iha'angana: Sea ke u ki'i tokoni pē mu'a ki he 'Eiki Nōpele. Kātaki pē 'Eiki Nōpele. Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. Sea, hangē pē ko ho'o me'á, mo e mahino ki he motu'a ni e fale'i ko eni fakamuimui ko eni 'oku tohi mai 'a e fale'i ko eni mei he 'Omipatimení. 'Oku mahino pē ko e fale'i ko eni 'a e 'Omipatimení ki ...

<001>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'iha'angana: ... he *issue* ko ē fekau'aki mo e fakahū mai e lao, 'a e lao 'a ia 'oku ne pehē mai he 'Omipatimeni ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ke ne ta'ofi 'a e fakahū mai e lao. Sai, hū mai leva e lao ia pea 'oku toki 'asi mai he tolu loma mo e fā loma. 'Oku 'ikai ke pehē mai ko e 'ū me'a ko ē *issue* ko ē 'oku alea'i tau pehē pē he 'oku pehē mai he 'Omipatimeni ko e 51 (7) ko hono *define* mafai pulé. 'A ia ko e *issue* ko iá ia kapau 'e 'ave 'o *consultation* pea 'omai 'o alea'i. 'Oku 'ikai ke pehē mai 'a e 'Omipatimeni ia 'oku toki alea'i ia 'i Fale Alea ni. Ko e fo'i me'a pē na'a ne vete mai ko e fakahū mai e laó 'a ena pē ko ē ke me'a'akí. 'A ia ko e fakahū mai e laó pea ko ena ke me'a 'akí pau 'oku lau 'uluaki pea 'ave 'o *consult* mo e kakaí. Pea 'oku pehē mai 'a e, 'i he'ene fale'i 'a'ana ia pea tau toki alea'i 'etautolu e me'a ko iá pē 'oku tui ki ai pē 'oku, 'a e tau pehē fēpakipaki ko ē 'a e mafai pē 'oku 'i ai ha mafai e Tu'í 'oku to'o heni mo e me'a, 'oku 'ikai ke ne pehē mai 'e ia pē 'oku tonu pē 'oku hala. Fo'i fale'i 'ata'atā mai pē ia ke fakahū mai e lao

pea kapau, ko ‘eku tokoni atu pē ‘a’aku ia ki he māhino e motu’a ni ‘a e me’a ko eni ‘oku ‘omai he ‘e, ‘oku ‘ikai ke ne pehē mai ‘e ia ‘oku ‘ikai ke to’o ha mafai pē ko ha ...

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutonu pē Sea.

Lord Tu’ilakepa: Fale’i ‘ata’atā mai pē ia he fakahū mai e laó ki heni pea ko ‘ene pehē mai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e ta’efakahū mai e lao ko eni.

Veivosa Taka: Sea ko e ki’i fakatonutonu. Sea ko ‘eku fakatonutonu.

‘Eiki Sea: Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu kuo ‘osi me’a mai e Feitu’u na ke tau hiki mei ai. Ka ko u kole atu ke tuku mai mu’a e me’a e Nōpele fika ‘uluaki ‘o Vava’u he ko e me’a fo’ou ia Sea ka tau hoko atu ka tau laka kimu’a mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea mālō ‘aupito e fēme’a’aki ‘Eiki Sea. Kae kehe ‘Eiki Sea ko e fehu’i ko ē na’e fai he ‘e Fakafofonga Ha’apai, Fakafofonga Ha’apai tuku ki he ‘Eiki Palēmia mo ‘Ene ‘Afiō he ‘oku ‘osi māhino pē me’a ia ho laumālie. ‘Oku fiema’u he Feitu’u na ke fai mo tali e lao ko eni ‘Eiki Sea. Ka ‘oku fiema’u ‘etautolu ‘Eiki Sea he fonua ni ...

Mo’ale Finau: Sea ki’i fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke u ma’u e laumālie ko iá. Fakatonutonu pē Sea. Mālō.

Fokotu’u tonu fakatatau ki he Kupu 50(a) ke toutou lipooti Palēmia ki he Tu’i

Lord Tu’ilakepa: ‘O ‘io fakamolemole tā ‘oku hala ia ‘Eiki Sea tā ‘oku ‘ikai ke ma’u he laumālie ia he Fakafofonga ko eni ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko u tokanga ki ai ‘Eiki ko u tokanga ke feinga’i e fonua ke tau nga’unu ki ha tu’unga ‘oku totonu ke tau faaitaha e fonua ni. ‘Oku makatu’unga e tōkehekehe e fonua ni tu’unga he ngāue me’a ko eni ko e fakapōlitikale mei he Fale ‘eiki ni ‘Eiki Sea. Pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha hoha’a mei he Fale ‘eiki ni ‘Eiki Sea pea mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea ko u fokotu’u atu e Feitu’u na ‘Eiki Sea ke kau mu’a he me’a atu ki he ‘Ene ‘Afiō.

‘Aki pē ‘uhinga ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i he Kupu 50 (a) ko e fatongia e Feitu’u na ‘Eiki Palēmia (3) kuo pau ki he ‘Eiki Palēmia ke toutou lipooti ki he Tu’i pea ‘i hono fiema’u ‘i he ngaahi me’a kuo hoko felāve’i mo e Pule’anga pea mo e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e fonua ‘Eiki Sea. Konisitūtone pē ē. Pea fakamolemole na’a faifai ange ‘oku pehē ko u fie kaunoa ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea pea mo e ‘Eiki Palēmia. Ka ko eni kuo ‘osi fakahoko mai he Konisitūtone ‘oku ‘i ai pē fatongia ‘o e ‘Eiki Palēmia ke me’a atu ke ‘uhí ko e tūkunga ‘oku ‘i ai e fonuá mo e Pule’anga ‘Eiki Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea. Ko u tokoni atu me’a ko eni ‘oku hoha’a ki ai e Fakafofonga. Uike kuo’osi na’a ku ‘ave ai ‘eku *report* kakato ki he ‘Ene ‘Afiō uike kuo’osi pē. Pea kapau ‘oku mou pehē ke tufa mai e *report* ko ia kia moutolu. Pea na’e ‘osi ‘i ai mo ‘eku kole ke ‘i ai ha faingamālie ki he Sekelitali ko eni ‘a e Tu’i pea ko u fakaongoongo ki ai. Mālō ‘aupito.

Lord Tu'ilakepa: Sea kapau ko ē tau pelulā mu'a e Feitu'u na tau fakaongoongo ki he 'Eiki Palēmia he ko ē 'oku kole hano taimi pea mo 'ene 'Afīō 'ave ki ai e me'a ko eni pea tau ngāue fakataha pea tau, ko hono langa eni hotau fonua 'Eiki Sea. Sea ko u fakamālō atu he ma'u taimi ko u tui kuo 'osi māhino atu 'eku poini mo e 'uhinga 'o 'eku kole ke ke fakamolemole pē Feitu'u na. Kapau nau 'i he fatongia ko ena 'Eiki Sea faingata'ia lahi 'a'aku ia he 'oku 'omai e mafai ia ke u faitu'utu'uni au koe'uhí, 'io he 'oku mo'oni e Feitu'u na ia ka ko 'emau hū lā atu 'Eiki Sea ha founga ke tau fakatahataha'i e fonua ni 'Eiki Sea.

Fakamanatu mei he Pule'anga ko e Tu'i aofangatuku ki he tali pe ta'etali ha Lao

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i fakatonutonu atu Sea. Ko e ki'i fakatonutonu pē pea mo e fakama'ala'ala. Hou'eiki ko e ko e Tu'i ko 'etau 'ave atu e lao pē 'e mokoi ki ai pē 'ikai. Ko e me'a ko eni 'oku mau fai ko e loto e kakai ko eni ne nau fili mai mautolu ko ia 'oku mau hanga 'o fai honau loto pea 'oku toki faka'osi ki he 'Ene 'Afīō.

Lord Tu'ilakepa: Ke me'a ki hē 'Eiki Sea.

<002>

Taimi: 1445-1450

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisitā Lao, 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na, ke ke angalelei mu'a 'a e Feitu'u na. Kapau na'a ko ha fo'i lao 'a e Feitu'u na, te tau tuku pē kitautolu ke fai ho'o Tu'utu'uni 'a e Feitu'u na. Ko e hā ho'o faka'uhinga mo ho'o fiema'u ki ho'o fo'i lao, Tapu pē mo e Feitu'u na. Ko e fu'u liliu faka-Konisitūtone eni. Pea ko e me'a eni 'Eiki Sea, pē 'e hoko ai ha to e tu'unga ke to e langa ha ta'e femahino'aki 'i he fonua ni. Pea nofo 'a e kakai 'o fakamanamana ki he fa'ahi ko ē, to e nofo 'a e kakai 'o fakamanamana mai ki he fa'ahi ko ē. Faka'amu e Hou'eiki Nōpele ke 'ai 'a e fonua ki ha tu'unga 'oku to e lelei ange. Kapau 'e fai 'a e me'a ko ena 'oku ke tui ki ai 'Eiki Minisitā Lao, ke tuku, laumālie lelei. 'Ai 'a e me'a 'oku mau kole atu koe'uhi ka tau hoko atu.

Sea! 'Ai ha'o tu'utu'uni fakapotopoto 'Eiki Sea ...

Tokanga ki he ngāue'aki Pule'anga founga ke alea'i fakavavevave ai e fo'i Lao 'e 6

Tevita Lavemaau: Ko e ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Nōpele kapau 'e loto ki ai. Tapu pea mo e Sea. Tapu mo e Hou'eiki Fale Alea Sea. Ko u tu'u pē Sea, ke fakahā pē 'eku poupou ki he fakamalanga ko eni na'e fai 'e he 'Eiki Nōpele. Pea mo 'eku kole pē Sea, koe'uhi neongo 'oku mahino 'i he Tohi Tu'utu'uni ki he tohi mei he 'Eiki Palēmia ko ha me'a 'oku me'a 'oku fakavavevave. 'Eiki Sea. 'Oku ou ongo'i 'e au ia hangē 'oku ngāue'aki 'e he Pule'anga 'a e fo'i kupu ko eni. Mo'oni 'a e fa'a kananga ko eni 'a e kau leka. – *use and abuse*. Ko e me'a fakavavevave 'oku 'ikai 'ene natula fakavavevave ki he fiema'u 'a e fonua. Ko e fo'i Lao 'e ono ko eni. 'Oku 'ikai ha fiema'u fakavavevave ai 'a e fonua. 'Oku 'i ai 'a e 'u Lao ia 'oku tali mai. Ko e fakalelei 'a e Lao ki he Tanaki Pa'anga, ko e 'u me'a ki he Kasitomu, 'u me'a ia 'oku felāve'i hangatonu mo e tākaki 'a e pa'anga ke fakalele 'aki 'a e fonua. Ko e 'u me'a ia 'oku mahu'inga 'Eiki Sea.

Ko ia 'oku ou kole atu ai 'Eiki Sea, ke ke ngāue'aki ho mafai 'i he Fale ni Sea. Poupou au ki he Fokotu'u 'oku 'omai 'e he Hou'eiki. 'Ikai ha me'a fakavavevave, tuku atu ke fai ha talanoa kae ō 'o fai ha he 'oku lahi pē 'a e taimi ia, ke toki fai ha talanoa ki ai. Ka tau fakalelei'i 'etau 'Asenita. Ka tau hiki ki ha ngaahi me'a mahu'inga ko ē 'e tokoni ki hono langa hake 'o e fonua ko eni mo tanaki mai ha silini ke fai 'aki 'a e ngāue. He ko e matangi eni 'oku hangē mai ha mosimosi. Situ'a atu 'a *Gita*, te'eki lava ha ngāue. Ko e matangi 'e fihangeau eni 'oku laine mai ko eni ko eni. Ko e fie tokoni atu pē 'Eiki Sea, ki he fatongia mafatukituki 'oku ke fua. Mālō 'a e ma'u faingamālie.

Taukave Palēmia 'i ai ngaahi ngafa fatongia Pule'anga fakatatali ki he ngaahi lao ke alea'i

'Eiki Palēmia: Fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea, kae'uma'ā 'a e toenga 'o e Hou'eiki. 'Oku kei tu'u pē 'a e tohi 'a e motu'a ni ki he Feitu'u na 'oku fakavavevave pea me'apango pē Hou'eiki ko e Pule'anga ko eni 'o e 'aho ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'o 'emau fakahoko fatongia 'oku fekau'aki tonu mo e 'u Lao ko eni. Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga lolotonga. 'Oku 'i ai 'ene fekau'aki tonu pea mo e 'u Lao ko eni. Pea ko ia 'oku kole atu 'a e motu'a ni. 'E to e maama ange. Ko e lea ia te u lea'aki. 'E to e maama ange. Ka tau hanga 'o alea'i 'a e 'u Lao ko eni, 'i he ma'a mo e mo'oni. Pea 'oku me'a kātoa mai 'a e Hou'eiki ki ai mo 'Ene 'Afio. 'Oku 'ikai ha me'a 'e fakapulipuli. Sea, 'oku 'ikai ha me'a 'e fakapulipuli 'i he Fale ko eni. Ka ko 'eku kole atu. 'Oua mu'a te mou ngāue'aki ...

Lord Nuku: Fakatonutonu atu 'Eiki Palēmia.. Pea ko u kole atu pē 'Eiki Sea

'Eiki Palēmia: Tuku atu pē ha miniti pē 'e taha ke 'osi.

'Ikai ha feinga ke ta'ealea'i ngaahi Lao mei he Pule'anga

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu. 'Oku 'ikai ha founga ke hangē ko 'ene me'a mai ke mau feinga ke ta'ealea'i 'a e Lao ko eni. Ko 'eku fakatonutonu ko e me'a ko eni 'oku fai ke fakama'ala'ala 'a e lao ko eni pea alea'i.

'Eiki Palēmia: Sea, ke u tali atu eni.

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu ia Sea. 'Oku 'ikai ko ha pehē ko ha'amaui feinga 'amautolu ke ta'ofi 'a e lao. Ko e fakamaama, fakamahino pea alea'i 'a e Lao Sea. Ko e fakatonutonu ia Sea.

Kole Palēmia 'oua me'angaue'aki Tu'i ke fakailifia'i 'aki Pule'anga

'Eiki Palēmia: Ko 'eku tali pē 'a'aku ki he Fakafofonga 'Eua, he'ene pehē 'oku 'ikai ko ha me'a eni ia ke fakavavevave. Ko 'eku tali 'aku ki ai, pea 'oku ou feinga'i pē ke mahino kiate kimoutolu, 'oku 'i ai 'a e fekau'aki 'a e Lao ko eni pea mo e fatongia 'o e Pule'anga ko eni pea ko u kole atu Hou'eiki. 'Oua mu'a te tau me'angāue'aki 'a e Tu'i. 'Oua te tau toitoi 'i he takafalu 'o e Tu'i ke mou hanga 'o fakailifia'i 'aki ...

Taukave 'ikai ke fai hano ngāue'aki e Tu'i ke fakailifia'i 'aki Pule'anga

Lord Tu'ilakepa: Sea fakatonutonu atu e Palēmia, 'oku 'ikai ke mau faka'aonga'i 'a e finangalo 'o e Tu'i. Ko 'emau kole he 'oku 'i ai ho'o Tu'utu'uni. 'I he Konisitūtone kupu 59 (a) si'i 3 ki he Feitu'u na, ke ke fakamolemole...

<004>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu'ilakepa: Kupu 50 'Eiki Palēmia, na'e 'osi pē 'eku lau atu ki he Feitu'u na. Kuo pau ki he Palēmia ke toutou lipooti ki he Tu'i pea 'i hono fiema'u 'i he ngaahi me'a kuo fakahoko feláve'i mo e Pule'anga pea mo e tūkunga 'oku 'i ai 'a e fonua 'Eiki Sea. Pea fakamolemole pē 'Eiki Palēmia, 'oku ou tui pē au fai pē ā ho'o tu'utu'uni kā 'oku ou 'osi 'oatu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, pea 'oku fanongo mai pē kakai 'o e fonua ki he me'a ko eni.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u 'oku ou fie fakamahino'i pē ko ho'o kole ki he 'Eiki Palēmia 'a e kupu 50 (a) (3), ke me'a atu ki he 'Ene 'Afio 'o fefolofolai fekau'aki mo e lao ko eni?

Lord Tu'ilakepa: Ko ia 'Eiki Sea, koe'uhi katau ngaue fakataha he ko e liliu ko eni 'Eiki Sea ko 'Ene 'Afio pē na'a ne fai 'a e liliu ko eni tapu mo ia, pea me'a mai 'a e Kāpineti 'o e 'aho ko ē ko Feleti Sevele, ōmai 'o 'omai ki he Fale ni na'a tau 'ā 'i he 'aho mo e pō 'Eiki Palēmia 'o a'u 'o 'ahoia 'a e Fale ni ki he liliu ko eni. Pea ko e me'a ia na'a ku fai ai 'a e fehu'i tapu ange mo e me'a hā hano kovi 'oku tau lolotonga fononga lelei pē 'i he pēnolo pea ki he pēnolo ki he 'Ene 'Afio, pea 'i he 'Ene 'Afio ki hono fakanofu. Ko e 'ū liliu ko eni liliu ki he Fakamaau'anga 'Eiki Sea.

Kā ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e kole ko ia pē pea mou ngāue fakatlahā mo 'Ene 'Afio pea tau ngāue fakataha katau hoko atu, pea tau fiefia. Ko ia pē.

'Eiki Sea: Fakafofonga 'oku 'osi mahino ho'o kole, tukuange ha faingamālie ki he 'Eiki Palēmia ke 'omai ha'ane tali.

'Eiki Palēmia: 'E 'Eiki Fakafofonga Nōpele, 'oku ou fanongo lelei pē ki he me'a 'oku ke kole ki ai, pea na'a ku 'osi fakahoha'a atu kuo 'osi 'ave 'i he uike kuo 'osi 'eku lipooti kakato ki he 'Ene 'Afio fakataha mo 'eku kole ki ha taimi. Ko e me'a kotokotoa pē 'oku 'ikai ke to e tu'u hake pē 'o hangatonu ki he 'Ene 'Afio, kātaki. Ko e me'a kotokotoa pē 'oku 'i ai hono tu'utu'uni, pau ke 'uluaki kole kia Viela, pea 'osi ko ia pea 'omai 'a e mafai ko ia.

Fakamolemole atu, ko 'eku faka'amu 'aku ia, ko 'eku faka'amu ia, fakamolemole atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu kātaki ha faingamālie ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ka u ki'i faka'osi atu pē au ia 'Eiki Minisitā koe'uhi ko e me'a ko eni 'oku me'a mai 'aki 'e he Palēmia. 'E ta'u 'e taha fakamolemole pē 'a Viela, hanga 'e ia 'o ta'ofi au ke 'oua te u 'alu ki he fefolofolai mo e Tu'i, ha'u leva 'o lau atu 'a e tu'utu'uni 'a e Fale, kapau leva 'oku 'ikai ke mahino kia Viela ko u foki mai leva 'o 'ai 'a e me'a fakalao 'o 'alu atu mo ia. Pea

toki sio ‘a Viela, ‘io ‘oku totonu ke ‘i he Sea ke na fefolofolai mo e Tu’i kuo fe’unga ‘a e ngāue pea tāpuni ‘a e Fale. Ko eni kuo ‘osi fakahā tonu mai ‘e he Konisitūtone talaange kia Viela ‘osi fakahā mai ‘e he Konisitūtone ‘ave Palēmia ki he ‘Ene ‘Afio ke fai ha lipooti, ‘oua ‘e fiepoto ia, tapu mo ia.

Lord Fusitu’a: Sea, Sea ‘Eiki Sea, ko e tokoni pē ki he Palēmia mo e ...

Lord Tu’ilakepa: Pea ‘ave pē Palēmia ke me’a ki ai kena fefolofolai...

Lord Fusitu’a: Ko e tokoni ki he Palēmia mo e Nōpele ke na manatu’i ‘etau tu’utu’uni.

Lord Tu’ilakepa: ...Tau lōloa ni ko ho’o to e kumi *consultant* mei muli mo e fakahela ...

Lord Fusitu’a: ‘Oku ‘ikai ke ngāue‘aki ha hingoa fakafo’ituitui ha taha ‘i he Fale ni.

Lord Tu’ilakepa: ‘Io, ka ‘oku ou ‘uhinga ko u ‘ai ke fakahinga ha tokotaha he ko e me’a mo’oni eni ‘Eiki Sea na’e hoko. Ta’etali ‘e Viela ‘a e me’a ko eni kapau ‘oku ‘i he Lao mo e Konisitūtone ‘oku ‘ikai ke to e veiveiua ‘a e tu’utu’uni ‘a e Konisitūtone, ‘ave ‘a e ‘Eiki Palēmia tapu mo ia me’a atu pea ke na fefolofolai mo e Tu’i ‘oku ‘i ai ‘a e lipooti fiema’u mo e Pule’anga pea mo e fonua, ‘osi. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ai ha me’a ta’efakalao ‘i he Fale ni ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu’a: Sea kātaki ko ‘eku fehu’i ‘a‘aku ki he Palēmia ‘a ia ko ene me’a mai ki he Fale na’e ‘ikai mai ‘a ‘ene kole fakataufolofola, ‘ene fakataha mo ‘ene ‘Afio?

Lord Tu’ilakepa: Kole ha’o taimi, ko e ‘uhinga ki he Sea kae ‘oua te ke fa’a me’a Feitu’u na ki ‘olunga he koe’uhí ‘oku fakalongolongo ‘a e Sea tapu mo ia...

Lord Fusitu’a: Me’a pē koe he ko ‘eku fehu’i ‘a‘aku ki he Palēmia.

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘ai mu’a ‘eku kole ‘aku he’ikai keu tatau au mo e ‘Eiki Nōpele ko ē. Kole fakamolemole atu ‘oku ou hūfanga atu ‘i he lotu mo e fa’a lau folofola ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato ‘i he Fale ni.

Tevita Lavemaau: Mālō Sea ka u ki’i tokoni atu pē ki he ‘Eiki Nōpele, mo e ki’i fehu’i pē ke tokoni atu pē ki ho’o me’a ‘oku ke me’a ki ai. Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni Sea. Ko u poupuu atu ki he ‘Eiki Nōpele, ko e ‘Eiki Palēmia ko ha taimi pē ki Palasi, o e ki’i poini fika 2 pē ‘Eiki Sea, ko e fie’ilo pē ki he tangata’eiki Palēmia fakamolemole pē. ‘Oku tau anga foki ‘i he lao fakavavevave ‘Eiki Sea, ‘oku feinga’i mo hono hiki’i ‘a e ‘ekonōmika mo e tānaki pa’anga ‘a e fonua. Pea ko e 50 miliona ‘oku ma’u ‘i he lao ko eni? Mahino ‘a e ‘inivesimeni ia na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ē ko e 35 miliona ‘oku fakapona ki ai. Mahalo ko e fo’i lao ‘e ono ko eni ‘oku 400 miliona pē ‘oku fiha ‘oku ou tui mahalo ‘e ‘omai ke langa ‘aki ‘a e fonua.

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu Sea. Ki’i fakatonutonu atu ‘a e me’a ko eni Sea.

Tevita Lavemaau: ‘Ikai ko ‘eku ‘aku ki he ‘Eiki Palēmia, kātaki ‘Eiki Minisitā ko e fehu’i eni ia ki he ‘Eiki Palēmia.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu Sea...

Tevita Lavemaau: Ke ke fakatonutonu 'a e fehu'i ki he 'Eiki Palēmia?

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e ngaahi lao ko ē 'oku 'omai ko ē pehē ko e *trigger* ki he pa'anga tokoni mei muli Sea, ko e lao pē ia 'e taha 'oku 'omai ko e *Labor and Commerce*, ko e toenga 'oku *trigger* ia ki he Kāpineti. ...

<005>

Taimi : 1455-1500

'Eiki Minisitā Polisi : Sea 'a ia 'oku kei tu'u pe fiema'u fakavavevave ki he ngaahi Lao ko eni.

Lord Tu'ilakepa : Sea, 'oku ... tatau 'eku kole, 'Eiki Sea. Tali, ka u fakamatala pē ke mou mea'i. Me'a eni e taha na'e hoko. 'Ohovala pē kuo talamai 'e he sōtia, te nau 'ai e fasi faka-fonua. Kamata'aki hangē ko e *fanfare*. Ta,ta,tata. Pea toki 'ai leva e fasi faka-Tu'i. Kuo u ha'u 'o lau 'a e Laó, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fo'i me'a ia ko e ta,tata,ta, pa toki ifi e fasi 'o e Tu'i. Tā atu kia Viela, tapu mo e, mālō e me'a mai pē a Viela he letiō. Kole ki he Sōtia, fakamolemole, ta'ofi, 'oua na'a nau fai e me'a ko ia 'i Fale Alea ni, ke 'uluaki 'ai e ta,tata,ta, pea toki fai leva e Fasi 'o e Tu'i. Ta'ofi ia. He 'oku 'osi tohi ia he Lao. Pea na'e tui 'a Viela ki he me'a ko iá, 'Eiki Sea. Ko eni kuo 'osi tohi he Konisitūtone, 'oku 'i ai 'a e fatongia e Palēmiá, ko e hā 'atautolu te tau to e ta'ofi e 'Eiki Palēmia. Ke to e fakaongoongo e 'Eiki Palēmia ki he ni'ihiki ko eni, pea 'oange ha totonu ke me'a atu 'o na fefolofolai mo e Tu'i ki he Pule'angá pea mo e fonuá. Ko ia pē, Sea, ko e me'a ia, malimali mai kiate au faka'osi, he ko e matangi 'oku ou 'alu 'o fakatahataha'i 'eku fānau, he 'oku 'ikai ha

Tokanga na'e poupu'i kau Nōpele fo'i lao tatau he 2014

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i tokoni atu mu'a, ko e taimi si'i pē. Sea, tapu mo e Feitu'una, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa. 'Oku ou mālīe'ia lahi he malanga ko eni 'oku fakahoko 'e he Fakafofonga Nōpele Vava'u, ka ko 'eku ki'i palopalema eni 'oku ou ma'ú. Kuo u lau hifo he miniti, 'i he 2014, na'e hikinima kotoa e kau Nōpele ki he 'ū Lao ko eni. Kuo u to e lau hifo 'i he miniti, 'a e fefeka 'o hono taukave'i ke fakapaasi

Lord Fusitu'a : Sea fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kapau 'e me'a pea u lau atu.

Lord Fusitu'a : Sea, fakatonutonu atu.

'Eiki Sea : Me'a mai e fakatonutonu.

Lord Fusitu'a : Ko e hā e fekau'aki 'a e Lao ki he Pule'anga kuo 'osi, mo e Lao ko eni 'oku tau lolotonga 'i ai. Tau nofo mu'a he 'īsiú. Ko e kole 'a e Nōpele ko ē pē 'oku to e 'i ai ha poini

‘a ha taha fekau’aki mo e faka-Lao mo e faka-Konisitūtone ‘a e ngaahi Lao Fakatonutonu ko eni. He ‘oku fie fakahoha’ a atu e motu’ a ni fekau’aki mo ‘enau faka-Konisitūtone.

Lord Tu'ilakepa : ‘Ai mai mu’a ho’o me’a ke u fakatonutonu koe ka u hoko atu mu’a au,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka u ki’i hoko atu mu’a, Sea, ,kae

'Eiki Sea : ‘Eiki Minisitā, ‘oku ke me’a mai ‘i he kakano ‘o e Lao, ‘oku te’eki ai ke tau lau ‘uluaki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ‘Ikai, kātaki Sea, ‘oku te’eki ai ke u lave atu ‘i he kakano ‘o e Lao. Ko ‘eku ‘uhinga atu pē, ‘oku ou mālie’ia ‘i he feinga ko eni ke tau pehē. ‘Uluaki, ‘ave ki he *consultation*, ua, to e ‘omai ha ngaahi fakamatala mei he Lao kitu’a. Pea ‘oku ou pehē leva,

Lord Fusitu’a : Fakatonutonu, ‘Eiki Sea. Ko e fakatonutonu, ‘Eiki Sea, ‘oku feinga ‘a e Minisitā ke fakafōtunga’i atu , ‘oku ‘i ai ha feinga ke toloi, pē ‘oua ‘e tipeiti’i mo fakapaasi e Lao ko eni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē. Tau nofo mu’a he ‘īsiu, ‘oku ua. ‘Uluakí, ko e kole ‘a e Nōpele mei Vava’u pea mo ha to e ni’ihi ‘oku ‘i ai ha’anau tui, ‘oku ‘i ai e ta’efaka-Konisitūtone ‘a e Ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni, ke nau tipeiti atu ki he Feitu’u na, ‘Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō Sea. Ka u ki’i hoko atu mu’a, Sea, ‘oku ‘i ai e ki’i miniti na’e ‘omai ki he motu’ a ni

Lord Tu'ilakepa : ‘Eiki Sea, ‘oku ou fakatonutonu atu mu’a ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘Eiki Minisitā, kuo ‘osi e fu’u me’a ia ko ena kuo ke ‘osi me’a mai ki ai. ‘Oua te ke hanga ‘e he Feitu’u na ‘o ‘ai ha me’a ke tafunaki he Fale ni, ke toe tuputāmaki ha ni’ihi, pea mamahi mai e kakai e fonua ni. Ko ‘eku fakahoko atu ki he Feitu’u na, ko au mo e ‘Eiki Nōpele ko ē mei ‘Eua, na’a mau fakafekiki mo e Minisitā Lao ‘o e ‘aho ko ia, ko *Clive Edwards*, ‘Eiki Sea. Na’e ‘ikai ke mau tui ki he me’a ko eni na’e ‘omai ‘e he Minisitā ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka na’a ke hikinima ‘o tali.

Lord Tu'ilakepa : ‘Eiki Sea, tuku e hikinimá, ‘Eiki Sea, he koe’uhí ko e me’a ia ko ē ‘oku tau feinga ke tukú. Te ke ‘omai ha me’a ke *apply* ‘aki ke fakamo’oni’i’aki e Feitu’u na

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko e Miniti e Sea ... pea ‘oku ou ma’u e ngaahi fakamatala mālie na’a ne fai ‘o fekau’aki.. ‘Oku ‘ikai ke u lau atu. Kae ‘omai e ki’i malanga, Sea, kātaki.

Lord Tu'ilakepa : ‘Eiki Minisitā Leipa, ko ho’o toki ako pē ‘ekoe ha me’a ke fakafepaki’i’aki ha taha, kae ‘ikai te ke ako ki ho fatongia ke ke ha’u ‘o fai ‘i Fale ni, Sea.

'Eiki Sea : Kātaki pē. ‘oku ou fie tokoni atu pē ki he feme’a’akí, koe’uhí ke mo nofo mai he poiní. ‘Oku tau ‘osi laka tautolu mei he, pē ‘e lau eni pē ‘ikai. Ko e kongá ko ē ‘oku tau ‘i ai he taimi ni, na’e ‘osi ‘omai e tohi mei he Palēmia ‘o kole mai, ko e me’a ko ení ko e Lao fakavavevave. Hou’eiki, ko e kupu fika 35. ‘Ikai ke to e alea’i ha me’a kehe. ‘I he taimi ‘oku

alea'i ai ha me'a fakavavevave, 'e 'ikai ke to e fakahoko ha ngāue kehe, ngata pē he ngāue 'oku fakavavevave. Tukukehe hano fakangofua 'e he Falé. Hou'eiki, 'oku 'osi fakamānava. 'Oku tau lele tautolu 'i he kupu ko 'eni, 35.

Na'a ku tukuange e faingamālie ki he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u, ke fakamalanga mai, he 'oku 'i ai 'ene kole 'a'ana ki he Palēmia. Ko e tohi ko ē 'oku makatu'unga ai 'etau ngāue ki he kupu 35, 'oku 'osi tō mai ia mei he 'Eiki Palēmia. Ko e kole mai he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u, ke to e fakafoki 'e he 'Eiki Palēmia e Laó, ke fai ha'ane fefolofolai mo 'Ene 'Afió. Ko e 'īsiu ia 'oku tau 'i ai 'i he taimi ni. Ko e kole mei he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u, pea na'e tānaki mai mei ai, mahalo ko e Fakafofonga Nōpele 'Eua, pē ko Ha'apai, ngalo 'ia au, ka ke to e 'ave takai eni ke fai ha *consultation*, mo e kakaí.

Ko e 'īsiu ko iá, 'o kapau 'e kei tali pē 'e he 'Eiki Palēmia, ke tu'uma'u 'ene tohi ke fakavave'i e ngāue ko ení, 'e 'ikai to e lava ia 'o fakafoki ki he kakaí, fakatatau ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni. 'O kapau 'e fakafoki 'e he 'Eiki Palēmia 'ene tohi fakavavevavé, 'e 'osi pē hono lau 'uluakí, pea 'e 'ave leva e Lao ke *public consultation*. 'A ia ko e fo'i 'isiu ko iá, te tau hoko ki ai, 'o kapau te tau a'u ki he tu'unga ko iá, ka 'oku tau kei feme'a'aki eni he fokotu'u 'a e Hou'eiki Nōpele mei Vava'u, ko 'ene kole ki he 'Eiki Palēmia, pea 'oku ou kei fakaongoongo eni pē 'oku 'i ai ha tali pau mei he Pule'angá.

Lord Fusitu'a : Sea, 'oku toe 'i ai mo e fokotu'u 'a e motu'a ni, ke fakakau atu ki ai fekau'aki mo e Laó, pē 'oku 'ata'atā ke tipeiti'i ia kimu'a he aofangatuku ko iá, 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ke'osi mu'a 'eku ki'i me'á, kae toki 'oatu ha'ane miniti e 10.

'Eiki Sea : Hou'eiki, 'ok tu'utu'uni e uasi, 'oku taimi ke tau mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie. Ko 'etau feme'a'aki 'i he fokotu'u ko eni e Fakafofonga Nōpele Vava'u na'e fai 'ene kole ki he 'Eiki Palēmia pea kuo, kei tali atu eni pē ko e hā e tali mei he tēpile ko ē 'a e Pule'anga 'o fekau'aki pea mo e kole ko eni mei he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u.

Fakahā Pule'anga he 'ikai ke holomui 'ene tohi ke alea'i fakavavevave ngaahi Lao

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga 'o e Hou'eiki. Sea ko e, 'oku 'ikai foki ko ha fokotu'u fo'ou eni. Pea ko e kole ko eni ko e kole ia fekau'aki mo e lao na'e

‘osi toutou, na’e alea’i ia he 2014. ‘A ia ko ‘ene mahino ko ē ki he motu’a ni na’e ‘osi ‘ave me’a ni ki he ‘Ene ‘Afió fai ki ai ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Pea ko ‘eku kole atu he ‘ikai ke fakafoki ...

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu ...

'Eiki Palēmia: He ‘ikai te u to e fakafoki ...

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu. Ko e fakatonutonu kole ke tuku ā mu’a ‘Eiki Palēmia ‘a e toutou lea fekau’aki mo e Pule’anga motu’a pea mo e fo’i lao motu’a. Ko e kupu ko ē ‘oku ‘oatu ke līpooti ‘a e Palēmia ki he ‘Ene ‘Afió ko e kole fekau’aki mo e Palēmia ko eni pea mo e lao ko eni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fekau’aki ‘a’ana mo e Pule’anga ‘o e kuohili pē ko e lao he kuohili.

'Eiki Palēmia: Kātaki Hou’eiki mou fakamolemole ...

<009>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Palēmia: ‘Oku ou loto ke kei tu’uma’u ‘a e kole ko ia na’e fai ‘e he motu’a ni, tau hoko atu.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko u tui au ko e, he ‘ikai pē ke to e tali ia ‘e he ‘Eiki Palēmia e me’a ko eni ‘oku fai ai e kolé. Ko u tui pē ‘oku, tau mālōlō ‘anenaí ka ko u fie fakamanatu pē ki he Feitu'u na ‘Eiki Palēmia ‘a e Kupu 68 ‘a ia na’e fale’i mai ‘e he ‘Omipatimení. Kapau ‘e alea e fakataha alea ki ha me’a, mo loto ki ai pea ‘ave ia ki he Tu’í. Pea ka ‘ikai te ne finangalo ki ai ‘e tapu ke to e alea ‘a e Fale Alea ki ai. ‘Osi, ‘osi e me’a ko ia he 2014. ‘Ikai ke to e ‘i ai ha to e ngofua ke mou to e, ko e fokotu’u fo’ou eni ia ‘oku mou to e ‘omai he Falé ni ‘Eiki Sea, ki he Falé ni ‘a eni ko ē ‘oku, Pea ko u kole atu ki he Minisitā Leipá, tau foki mai ā mu’a ki he me’a ko eni ‘oku mau kolé he ko ena ‘oku, ‘Eiki Sea, ko u ‘oatu pē ‘au e tu’utu’uni ki he Feitu'u na ke ke tu’utu’uni ā e Feitu'u na koe’uhí ke ke aofangatuku. Ka ‘oku totonu pē foki ke kau e Feitu'u na he kole ‘oku ou faí. Totonu pē ke ke faingata’a’ia he ko e me’a ko eni ‘oku felāve’i pea mo ‘Ene ‘Afió, ‘i he tui ‘a e Hou’eiki Nōpele. Pea ko e ‘Eiki Nōpele Feitu'u na ‘oku tonu pē ke ke kau he me’a ko eni. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke kau e Feitu'u na ‘Eiki Sea, ko u tangane pē au he Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a Sea.

Lord Tu'ilakepa: Fa’iteliha pē Feitu'u na ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tapu mo e Feitu'u na. Ko e fokotu’u mai ko eni ke fai ha to e fepōpōtalanoa’aki mo ‘Ene ‘Afió. ‘Oku ou ma’u heni ‘a e tohi ko ē mei he fakahinohino mai mei he *Privi Council*, ke fakafoki mai ke to e fakafoki mai ki he Falé. Kuo *clear e direction* ko eni. Ka ko u loto ‘Eiki Sea ke ...

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, fakatonutonu. Ko e to e 'omi ai pē 'a e me'a mei he Fakataha Tokoni 'i he Pule'angá motu'a fekau'aki mo e Lao motu'a. 'Oku tau lolotonga tipeiti 'i he Pule'angá fo'ou mo e Lao fo'ou. Tau nofo mu'a he *issue* 'Eiki Sea.

Mahu'inga ke 'omi ki Fale Alea e hisitolia mo e hu'unga ngaahi Lao

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga. Na'a ke 'osi me'a mai'aki Sea ho'o fakahinohino ko ē he kamata'anga 'etau fakatahá, ko e kakano 'o e Laó 'oku tatau. Pea na'e 'osi fakahū mai 'i he 2014 pea fakapaasi mei Falé ni. Ko e 'uhinga ia e fakama'ala'ala ko ení he 'oku mahu'inga ke 'omai e hisitōlia ko iá kae mahino e hu'unga e Lao ko ení. Mālō 'aupito.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea, fakatonutonu atu 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki 'a e hisitōlia 'o e Lao ko ení pea mo e Pule'angá motu'a pea mo e Lao motu'a. Pea mo e Lao lolotonga tipeiti 'i 'e he Pule'angá 'oku lolotonga fokotu'u maí. Tau nofo he *issue* mu'a 'o hangē ko e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu. Ko e mahu'inga ia ko ē hotau hisitōliá. Ko e kau eni he Nōpele na'e malanga fefeka taha ki he fo'i Lao ko ení. Pea to e hikinima ma'olunga. Ko eni ia ko e Lao tatau mo e kakano tatau, kuo kehe 'aupito 'ene me'á.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pē te u lau atu ho'o ki'i fakamatala. Ko u ma'u e lēkootí heni.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu. Ko e talu pē eni 'ene to e 'ai mai e me'a tatau mei 'anenai 'oku ou fakatonutonu atu. Pule'angá motu'a, Lao motu'a, Tu'utu'uni Fakataha Tokoni motu'a, Pule'angá fo'ou, Lao fo'ou. Tau nofo mu'a he *issue* 'Eiki Sea 'o hangē ko ho'o tu'utu'uni. Ka tau tipeiti 'i ha ngaahi *issue* 'oku 'ohake 'e he Lao fo'ou.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, kātaki fakamolemole ka u ki'i fakatonutonu atu, ki'i fakatonutonu atu pē Sea.

Vātau Hui: Tapu mo e Sea, fakamolemole pē 'e lava ke u ki'i fakahoha'a atu mu'a Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé ni. Sea, ko u tui kuo laumālie lelei 'a e Fakafofonga ko ia Hou'eiki 'o Vava'ú. Ko eni kuo ne hanga 'o, kuo ne me'a atu, fai ā ha tu'utu'uni 'a e Feitu'u na. Pea ko u tui ko 'etau, ko e fo'i kupu'i lea na'e ngāue'aki 'e he Fakafofonga ko ia 'o Vava'ú, tau fengāue'aki fakataha kae langa. Pea ko ia ai Sea e kole 'a e motu'a ni. Tuku ā ko ena kuo laumālie lelei e Hou'eiki, pea hangē ko e tali kuo me'a mai'aki 'e he 'Eiki Palēmia. Fai ā e tu'utu'uni 'a e Feitu'u na ke aofangatuku'aki.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Fakatonutonu. Kuo 'osi me'a e Nōpele Vava'ú, ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke ta'ofi ai ha to e tipeiti fekau'aki mo ha *issue* 'o e Lao ko ení. Ko e tau'atāina ia 'a e Hou'eiki kotoa takitaha he Falé ni. 'Oua 'e ta'ota'ofi mai ia kae tuku ke 'atā 'a e tipeiti fekau'aki mo e Lao ko ení 'e he Pule'angá ko ení 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Ki'i fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea mo e fakatonutonu e Nōpele.

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatonutonuú 'oku pehē ni. 'Oku 'ikai ke ngofua ke alea'i e Laó he 'oku te'eki ai ke lau. 'A ia 'oku me'a mai foki e Nōpele ia te ne alea'i 'e ia ka 'oku te'eki ai ke lau ia 'Eiki Sea kae 'atā ke tau, fakatonutonuú pē ia Sea mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a

Lord Fusitu'a: Sea, ko fē me'a 'oku hala he lave motu'a ni fekau'aki mo e tau'atāina 'a e Hou'eiki takitaha ke 'i ai ha'ane tipeiti fekau'aki.

<001>

Taimi: 1530-1535

Lord Fusitu'a: ... mo e *issue* ko eni 'oku tau lolotonga 'i ai.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u ki'i fakamaama ki'i tokoni atu mu'a na'a ...

Siaosi Sovaleni: Ke u ki'i kole fakama'ala'ala Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e, kātaki pē ...

Siaosi Sovaleni: Me'a kehe eni ia Sea kātaki.

Fakama'ala'ala ki he ngāue'aki Kupu 33 Tu'utu'uni Ngāue e Fale

'Eiki Sea: Tongatapu 3 te u toki tuku atu ho faingamālié. Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní na'e tukuange e faingamālie ki he Fakafofonga Nōpele Vava'u ke 'ave 'ene fakakaukau mo 'ene kole ki he 'Eiki Palēmia pea ko ena 'oku māhino mai e tali mei he 'Eiki Palēmia. 'A ia ko e kole ko ē mei a 'Eua 11 pea mo Nōpele Vava'u mo e Nōpele 'Euá ke u fai ha'aku tu'utu'uni 'oku 'ikai ke fu'u māhino kia au pē 'oku makatu'unga 'eku tu'utu'uni ko iá 'i he kupu fē. Nau 'osi lau atu kia moutolu 'a e Kupu 33 ke mou me'a ki ai na'e 'osi fakahū mai e tohi mei he 'Eiki Palēmia pea na'e 'osi lau atu ke mou me'a ki ai. Pea 'i he'ene pehē 'oku pau ke tau taliui ki he'etau Tohi Tu'utu'uni ko e lao fakavavevave eni pea 'oku fiema'u ke tau hoko atu ki hono lau 'uluaki. Ko e me'a pē 'e taha na'a ku fie fakatokanga atu 'o kapau 'oku 'i ai ha ni'ihini heni 'oku 'i ai 'enau loto ke 'ave eni ki he *public consultation* 'e 'ikai lava 'o kapau te tau hoko atu 'i hono fakavave'i e ngāue ko eni. Ko 'eku *hint* atu kia moutolu 'o kapau 'oku 'i ai ha fakakaukau pē ko ha fokotu'u pehē 'oku 'amanaki ke fakahū pea mou kole ki he 'Eiki Palēmia he pau ke fakafoki 'ene tohi fakavavevave eni kae lava ke fakakakato 'a e ngāue ko ia. Ka 'ikai, te tau hoko atu ki hono lau 'uluaki pea hoko atu pē fēme'a'aki pea 'ikai ke to e lava 'o 'ave.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea kātaki ka ke ki’i fakama’ala’ala mai mu’a. Na’a tau ‘osi ngāue ki he Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli pea lolotonga ko e ngāue ko iá na’e ‘osi lau ko e lao fakavavevave pea tōloi ia kae fakahoko e *public consultation* ‘a ia ko e *precedent* ia fekau’aki mo e lao fakavavevave mo e *public consultation*.

Veivosa Taka: Sea ‘oku fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Ko e tōloi ko ia na’e makatu’unga ia homou ngāue’aki ‘a e Tu’utu’uni fakalukufua e Fale ke monuka ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Ko e me’a makehe ia ‘o kapau ‘e to e ‘ohake pea to e fai e fo’i founa ngāue ko ia ka ‘i he’ene tu’u ko ē he taimi ni ‘oku pau ke tau muimui ki he 33.

Siaosi Sovaleni: ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu’a: Ko ia ‘Eiki Sea. Kapau ‘e ‘i ai ha fokotu’u ‘e toki ‘oatu he Tu’utu’uni ko ia.

Fehu’ia pe na’e loto lelei Kapineti ki he ngaahi liliu ko eni he Lao

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea. Sea ‘oku, ko u tui ‘oku mea’i kotoa pē he Fale Alea e founa ko ē hono ‘omai ha lao pē ko ha liliu ki ha lao. Tali he Kapineti pea toki fakahū mai ki he Fale Alea. Ka ‘i ai leva ha liliu ki he Konisitūtone Sea māhino ‘aupito he Kupu 79 ‘oku fakapapau’i mai mei ai pau ke loto taha e Kapineti kau kotoa ‘a e Mēmipa ‘e 12 he Kapineti kae toki lava ‘o ‘omai ha tu’utu’uni ke liliu ‘a e Konisitūtone. ‘A ia ko e fehu’i atu ia Sea fai ki he Pule’anga. Na’e loto taha e Kapineti, Mēmipa ‘e 12 ki he liliu ko eni ? Mālō Sea.

Toki fakapapau’i eni hano tali mei Fale Alea pea toki foki ki Kapineti

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea fai atu mu’a ha ki’i fakalavelave ki he fehu’i ko eni. Mālō ‘aupito Sea ko e tali ko ē ki ai ‘oku ‘osi ko ē hono paasi ko ē ‘e he Fale Alea pea toki foki mai ki he Kapineti. Ko e taimi ia ‘oku toki fakapapau’i ai ko ē ‘a e loto taha pea toki ‘ave mei ai ki he ‘Ene ‘Afiō. Ko e founa ia Sea mālō.

Siaosi Sovaleni: ‘A ia na’e ‘ikai ke loto taha ia he fo’i lolotonga ‘omai ko ‘eni ? Ko e ‘uhinga pē au ke faka’uhinga e Feitu’u na Sea kapau te ke me’a hifo pē ki he kupu’i lao ‘oku, he ko e nōmolo ia ke ‘uluaki tali he Kapineti māhino ‘oku nau felōtoi pea toki ‘omai ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea kae ki’i fakatonutonu atu e, ‘a e fokotu’u mai ko ē pē na’e ‘ikai ke loto taha. Na’e loto taha e Kapineti ‘o ‘omai ai ko eni. Ka ko e founa ko ē ‘o e lao kuo pau ke paasi ia ‘e he Fale Alea ‘o ‘osi pea toki ‘oange ke fakapapau’i ‘a e loto taha ko ē Kapineti ‘oku fiema’u ko ē he Konisitūtone.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. ‘Ikai ko e me’a pē ia na’a ku tokanga ki ai mālō ki he ‘Eiki Minisitā Lao Minisitā Polisi ‘ene fakahoko na’e loto e fo’i toko 12 he Kapineti pea toki ‘omai ko eni e lao Sea. Kehe pē ‘oku tau fēmāhino’aki pē ai.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, fakamolemole pē Feitu’u na he’eku to e tu’u. ‘I ai ha ki’i faingamālie. ‘I ai e me’a mālie ‘oku hoko ‘i he’eku fakatokanga’i. Fakamolemole pē Minisitā

Polisi. ‘Ai pē ke ‘oua te tau ngāue’aki, ko ‘eku tu’u ki ‘olunga mo’oni ‘aupito e Sea Kōmiti Kakato ko e kole tokoni pea ‘ikai ke tali fakatonutonu he ‘oku mālohi ‘aupito e fakatonutonu ia ‘Eiki Sea. Pea ko ia Minisitā Polisi ‘oku ou vakai atu ki he Feitu’u na he vave ho’o me’a ki ‘olunga ke tali e fehu’i na’e ‘oatu he ‘e Fakafofonga fika 3 Tongatapu. Na’a mau mei pehē tuku pē ki he ‘Eiki Palēmia ke ne tali ka ke me’a mai ‘oku ‘uluaki tali ‘e Fale Alea ni pea toki ‘ave ke nau tali. Ko e fu’u ngāue ma’ulalo fakamanavahē ia kapau, nau mei tu’u hake ‘Eiki Sea ki ‘olunga kau ‘ohovale he’ene liliu vave. Mahalo ‘oku toki fakatokanga’i he ‘e Minisitā Polisi ‘oku hala ‘ene tali. Pau ke nau loto taha pea toki ...

<002>

Taimi: 1535-1540

Lord Tu’ilakepa: ... Ke ‘omai kihe Fale ni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, ka u fakatonutonu atu mu’a. . ‘Eiki Sea, ko e poini ko eni ‘oku fai ai ‘a e fehu’i mo e feme’a’aki. Na’e ‘osi fai ‘a e kumi fale’i ‘a e Kapineti ki ai. Ko e fale’i ko ē ‘oku ‘omai kia kimautolu, neongo pē ha’amauloto taha ‘i ha Kapineti pea toki ‘omai ki heni. Kuo pau ke ‘osi ‘a e paasi ko ē ‘a e Lao pea to e ‘oange ke fakapapau’i ‘oku mau loto taha ki ai. Founa ia ko ē na’e talamai kia mautolu.

Lord Tu’ilakepa: Mou vakai ki he founa ‘oku tau ngāue’aki ‘i he Lao ‘o e fonua ni. Pule’anga fakailifia fakamanavahe eni Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘e ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Kātaki pē ko u ‘oatu ‘a e fo’i lea. Ko e Pule’anga fakailifia eni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko u ‘osi mahino ho’o poini ka te u tokoni atu.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ‘uhinga hono fakailifia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Ko e ‘ai ke mou loto taha. ‘Oku ‘ikai ha ngāue pehē talu ‘a e fa’u ‘a e fonua ko eni. Faka’ofa ‘aupito ‘aupito hotau fonua!

‘Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u. Kātaki mu’a ka ke me’a hifo ki lalo.

Lord Tu’ilakepa: Kapau leva ‘oku ‘ikai ke tali. ‘eku kole. Ko u kole ki he Feitu’u na ke ke laumālie lelei he ko e Nōpele ‘a e Feitu’u na. ‘Oku ‘ikai ke ke ongo’i ‘a e Lao ko ē ko e liliu eni ‘oku fai ki he fonua.

Lord Tu’ilakepa: Fakafofonga Nōpele! Mou fefolofolai ‘i he me’a ko eni.

‘Eiki Sea: Ko e tokoni atu ki ho’o poini ki ho’o me’a.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'ai ha tu'utu'uni fakapotopoto 'a e Feitu'u na, ke ke ongo'i 'a e fonua ni. Kapau he 'ikai ke ke ongo'i 'a e fonua ni, teu faikehe'ia au tonu ke u fakafisi au mei he Fale ni.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11, me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ke me'a ki hē ki he'enu fakamālō mai koe'uhi he 'oku nau manavahe 'i he me'a 'oku talamai pea 'oku ou'oatu 'a e me'a totonu 'i he fonua ni.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11, 'oku te'eki ke u faka'atā atu ke ke me'a mai.

Tevita Lavemaau: Fakamolemole atu 'Eiki Sea. Kole ha ki'i faingamalie.

Fakama'ala'ala he Kupu 79 Konisitūtone fekau'aki mo e fiema'u ke lototaha Kapineti

'Eiki Sea: Te u toki tuku atu ha'o faingamalie, ka na'e faingata'a ke kole atu ki he 'Eiki Nōpele mei Vava'u ke me'a hifo ki lalo, ka u fai atu ha ki'i lave ki he 'isiū ko ē 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki. Ko e founa ko ē hono fakahū mai 'a e fakatonutonu ki he Konisitūtone 'oku hā ia 'i he Kupu 79 pea mahalo ko hono tu'o 99 eni 'etau lau 'a e Kupu ko ia. Ka te u fakafoki 'a e feme'a'aki ko e 'uhinga ko e fehu'i na'e 'omai 'e Tongatapu 3, 'a ia na'e 'osi fakama'ala'ala atu 'e he 'Eiki Minisitā Polisi. Kapau te mou meá hifo ki he setesi faka'osi 'a e Kupu 79. Ko e ngaahi fakatonutonu 'o e Konisitūtone te u lau atu.

“Pea 'ilonga ha kupu 'i he Konisitūtone 'oku loto ke fakatonutonu 'i he Fale Alea. Pea hili 'enua hikinima tu'o tolu ki ai 'e he Fale Alea. 'E 'ave 'a e ngaahi kupu 'oku nau loto ke fakatonutonu ki he Tu'i. Pea kapau 'oku lototaha ki ai ki he ngaahi fakatonutonu ko ia 'a e Kapineti mo 'Ene 'Afio, 'e toki ngofua leva ki he Tu'i ke finangalo ki ai. Pē 'i he 'ai 'e he Tu'i 'a hono Huafa ki ai 'e hoko ko e lao.”

'Oku 'osi hā mai pē foki 'a e founa 'i he Tu'utu'uni ko eni 'i he Kupu 79. Hili 'etau ngāue ki he 'aho ni 'o kapau 'e tali 'osi hono lau tu'o tolu pea hikinima tu'o tolu. Pea 'e toki fiema'u leva ke lototaha 'a e Kapineti mo 'Ene 'Afio. Tukukehe 'a e founa ngāue 'oku ngāue 'aki 'e he Pule'anga 'e fakahūmai ha Lao meihe Pule'anga. Na'e 'osi tali pē 'a e Lao ko eni 'i he Kapineti fakatatau ki he fakamatala ko eni mei he 'Eiki Minisitā Polisi. Pea ko ia 'oku fakahūmai ke tau me'a ki ai he 'aho ni. Ko e founa ko eni hono fakakakato 'o e ngāue ko ia. 'Oku 'osi tuhu'i mai pē ia 'i he Konisitūtone. 'Oku to e fiema'u ke vakai'i tu'o ua ke lototaha 'a 'Ene 'Afio mo e Hou'eiki kotoa pē mēmipa 'i he Kapineti. Ko e Kupu 79 ia.

Siaosi Sovaleni: Fakamālō hono tali mai 'a e fehu'i 'a e motu'a ni Sea. Hangē pē na'a ke me'a 'aki Sea. 'Oku pehē mai. Pea kapau na'e tali kātoa 'e he Kapineti. 'A ia 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia he 'osi hono tali 'e he Fale Alea. Ko e 'uhinga pē ia 'oku 'osi pau ke mahino 'oku tali kotoa 'e he Kapineti. *Not before or after.* Ko e fo'i pehē mai pē ia 'o kapau na'e tali kātoa.

‘Eiki Sea: Teu to e lau atu. “Pea kapau ‘oku lototaha ki he ngaahi fakatonutonu ko ia ‘a e Kapineti mo ‘Ene ‘Afio.” Ka ‘i ai pē ha taha ‘i he Kapineti ‘oku ‘ikai loto, ko hono fakata’e’aonga’i ia ‘o e Lao.

Siaosi Sovaleni: ‘Io, ka ‘oku ‘ikai ke pehē mai ia ...’i he ‘osi ‘a e Fale Alea. ‘Oku pehē mai pē ia ‘okapau ‘oku ‘osi mahino, he ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e Lao Sea, Tu’utu’uni Konisitūtone. Na’e ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio pea na’e fakafoki mai ko e ‘uhinga na’e te’eki ke fakakakato ‘a e fo’i *procedures* ko ia.

‘Eiki Sea: Ko e fo’i *process* ko eni hili ‘a e ngāue ki ai ‘a e Fale Alea. Kapau teke me’a hifo pē ki he kupu ko ia. “Pea hili ‘enau hikinima tu’o tolu ki ai ‘i he Fale Alea, ‘e ‘ave ‘a e ngaahi kupu ‘oku loto ke fakatonutonu ki he Tu’i. Ko e fo’i ngāue ko eni hili hono hikinima tu’o tolu ‘i he Fale Alea.”

<004>

Taimi: 1540-1545

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea ‘a e fakamā’ala’ala. Pea ke sio hifo pē ai ‘osi ko ia hono’ave ki he ‘Ene ‘Afio ‘oku hoko ko e hā ‘a e fo’i lea hoko ai? ‘o kapau, ‘e toki ‘ave pē ‘o kapau na’e *unanimous*, na’e tali kotoa ‘e he Kāpineti, kā ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia pau ke toki tali ‘i he ‘osi ‘a e Fale Alea. Ko ‘etau *normal* founa tali ‘e he Kāpineti toki ‘omai ki he Fale Alea. Ko e anga pē ‘a e fakahoha’a.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea, ko e ki’i tokoni pē ki he fika 3. ‘Oku tonu ‘a e faka’uhinga fakalao ia ‘a e fika 3. ‘Oku ‘ikai ke pehē ...kā hili, pea toki ‘ave, ‘a ia ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Fakatonutonu atu Sea, fakatonutonu.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ‘ikai ke u tali ho’o fehu’i, ‘oku ‘ikai ke u tali ho’o fehu’i. Sea na’a ke ‘osi talamai ‘oku tapu ‘a e feliliuaki ko e fehu’i pē ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko ho’o fakatonutonu pē ko’o kole tokoni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fakatonutonu. Fēfē leva kapau na’e fakahū mai ‘e ha taha Fakafofonga pē fakahū mai ‘e ha kakai ‘o fou mai ‘i ha Mēmipa ‘o e Fale Alea, te’eki ai ke ‘ave ki he Kāpineti. ‘Oku ou tui ko e ‘uhinga ia ‘a e kupu ko eni. Ke ‘osi ene paasi mei heni pea paasi ke mahino ‘oku loto taha ki ai ‘a e Kāpineti pea mo ‘ene ‘Afio. Mālō’aupito.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ko e fo’i lea ko ē ‘o kapau ‘oku ‘uhinga ia kimu’a, ‘Eiki Sea ka ke vakai ki he Sekelitali Kāpineti pea mo e Palēmia kotoa kimu’a ‘i he Pule’anga ko eni ko e founa ngāue na’a nau ngāue’aki, ‘uluaki Kāpineti, *unanimous*, pea toki ‘omai ki he Fale. Kapau ‘e fekumi ‘a e Feitu’u na ki ai pea fakahā mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Lau mai ‘a e lao ko ia ka tau fanongo kātaki.

Lord Fusitu’a: Ko e lao eni ia kuo ‘osi ‘i ai, kā ko e ‘o kapau ko é na’e *quote* atu ‘e he fika 3, ‘oku ne pehē, ‘uluaki *unanimous*, paasi mei he Kāpineti pea toki ‘omi ki he Fale.

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole ka u ki’i tokoni atu pē mu’a Sea. ‘Oku ou kole pē ki he hou’eiki Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku totonu ke tau fakafekiki, ‘e mole ‘a e taimi hotau Fale, ‘oku ou kole atu ke tau mokomoko kae tukuange ke pule’i kitautolu ‘e he ‘uhinga mālie.

Lord Fusitu’a: Ka u fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sio ko e me’a ē ‘oku ou ‘uhinga atu ki ai.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Kātaki ‘oku ‘ikai ko ha fakafekiki eni ko e fiema’u ke tau nofo ‘i he Lao mo e Konisitūtone.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Io kā ko e faka’uhinga ia ‘a’au ‘e kehe ia mei he faka’uhinga ‘a’aku.

Lord Fusitu’a: Kae tuku ‘etau ‘oku ‘ikai ko ha faka’uhinga ia ‘a e motu’a ni, ko e faka’uhinga ia ‘a e Pule’anga ‘a e Pule’anga ‘a Tonga ni mei ono’aho.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e Konisitūtone ena ‘oku tohi ‘i mu’a ‘ia tautolu, sai kapau ‘e faingofua ange ‘e lau Sea mei he kupu ...

Lord Fusitu’a: Kumi ha fale’i ko e founa ngāue ia ‘oku faka’uhinga’i ‘e he lao ‘Eiki Sea...

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Oleva ke kakato atu ‘eku fakamalanga ...

‘Eiki Sea: Ko e lao na’a ku ‘osi lau atu ‘a e kupu 79, pea na’e ‘osi me’a mai ‘a e Hou’eiki Minisitā mei he Kāpineti na’a nau loto taha ke fakahū mai ‘a e lao ko eni. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha ‘uhinga ia ke fakafihia’i ‘aki ‘a eni.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea kapau ko ia pe’i ‘omi ha fakamo’oni pepa ki ai ke mau me’a ki ai.

‘Eiki Sea: Fakafofonga ‘oku ke mea’i pē ko e founa ngāue ‘a e Fale ni na’e ‘ikai ke to e fiema’u ia ke to e fakahū mai me’a ko ia.

Lord Nuku: Ki’i me’a mai ange Sea.

Lord Fusitu’a: Ke to e fakahū mai ... kātaki Sea ‘a e hā?

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea ‘oku ou kole atu au ki he Feitu’u na, tu’o fiha eni ‘emau kole atu ke fai ‘aki pē ho’o fakapotopoto pea mo ho’o tu’utu’uni, ko ia ‘oku aofangatuku. ‘Oku ou kole atu Sea, mau tatali atu kia koe. Kuo ‘osi fai ho’o tu’utu’uni pea ko eni ia ‘oku nau, mau loto pē ke tauhi ‘a e melino.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ko ‘eku tu’u faka’osi pē ‘aku eni tu’o tolu ‘aki eni ‘oku ou lau pē ki he Feitu’u na. Ke me’a ki he me’a ko ē, hā ‘enau me’a ‘oku ‘ai ki he Feitu’u na ‘oku nau tali atu ki

he Feitu'u na. 'I ai ha fo'i me'a lelei 'oku 'oatu ki he Feitu'u na ke ke faitu'utu'uni, 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na ke tau fai 'i he fakapotopoto taha 'Eiki Sea, he 'oku ou ongo'i he ko e 'Eiki Nōpele tauhi kakai 'a e Feitu'u na. Hā 'a e me'a kuo hokó ki he Feitu'u na ko e me'a lelei na'a ku kole atú mautolu ko eni Hou'eiki Nōpele Sea, 'oku ou lave'i 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ke tuputāmaki ai ki he Hou'eiki Nopele, fakamolemole 'oku 'ikai ke u kau au 'i he me'a ko ia.

Vātau Hui: Sea 'e lava keu ki'i tokoni atu pē Sea. ...

Lord Tu'ilakepa: Pea 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na ke ke fai ho'o fakapotopoto taha 'Eiki Sea. Ko au 'oku ou ongo'i 'oku ou faikehe'ia tama 'i he Feitu'u na 'Eiki Sea.

Vātau Hui: Sea 'oku ou pou pou fefeka atu au Sea ki he tu'unga Sea 'a e Feitu'u na. Na'a tau fili 'a e Sea, Sea eni na'e fili ai 'a e motu'a ko eni, na'e fili ai 'a e kau kātoa 'a e Fale ni na'a mau fakahā loto ke Sea 'a e Sea ko eni.

Lord Fusitu'a: Sea, fakatonutonu atu.

Vātau Hui: Hā 'a e me'a 'oku tau to e fehu'ia ai 'i he 'aho ni.

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu atu. 'Oku na fie tautipeiti Sea 'i he Sea 'i he ta'esea 'a e Feitu'u na, tau nofo 'i he *issue* he fo'i lao.

Vātau Hui: Sea 'oku mau fakaongoongo atu mautolu ki he Feitu'u na.

Lord Fusitu'a: He 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'ia mautolu 'oku mau fie tipeiti atu 'i he tu'unga 'o e fo'i lao, pea toki lau.

Fokotu'u ke 'ave ngaahi Lao ki he liliu Konisitūtone ki he kakai

Lord Nuku: 'Eiki Sea, tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e kongā ko eni ko ē 'oku fai atu ai 'a e fakamalanga 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ko e ...

<005>

Taimi : 1545-1550

Lord Nuku : ... Lao fakavavevavé, 'Eiki Sea. He koe'uhí 'oku 'asi he Tohi Tu'utu'uni. Kapau 'e 'i ai ha tohi pea mei he Pule'angá, ko e Lao ko eni 'oku fakavavevave, pea ne ta'ofi leva ke to e 'ave ki he kakaí, pē to e fai ha fengāue'aki, ka 'oku pau ke fakahoko 'a e tu'unga ko eni, he koe'uhí ko e tu'u ia ko eni he Tohi Tu'utu'ni, 'oku 'ikai ngofua ia ke to e 'ave kitu'a. Ka ko e 'uhingá, Sea, ko e 'uhinga ia e toe fakahoha'a atú. Kapau ko e fakapotopotohá ia, ka 'oku ou kole ki he 'Eiki Palēmiá. 'Ave mu'a ki he kakaí. He 'oku hanga 'e he'ene tohí, 'o ta'ofi. Ko e kolé ia, Sea.

Vātau Hui : Sea, ko 'eku tokoni atu mu'a ki he 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku : ‘Ikai ke u tali ia 'e au, Sea. ‘Io, kapau ko ‘ene fakatonutonu.

Vātau Hui : Sea, ko ‘eku fakatonutonu, Sea. Kuo me’a mai e 'Eiki Palēmiá, ke fai ha tu’utu’uni ‘a e Feitu'u na. Ko ia ai. Te’eki ai ke holomui ‘a e fokotu’u ia ‘a e kau ... ‘Oku toe fokotu’u mai ‘e he ‘Eiki Nōpele ia ‘a ‘ene fokotu’u. Ko e fokotu’u ko ē na’e ‘omai ‘e he 'Eiki Palēmia, fai ha tu’utu’uni ‘a e Feitu'u na, Sea.

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he Fakafofonga Ongō Niua 17, ‘oku ou tali ho’o fakatonutonu. Pea ko ‘eku tu’utu’uni. Me’a mai Fakafofonga Nōpele ‘Eua, ko e hā ho’o fokotu’u ke tau fanongo ki ai. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha tali ki ai, pea tau toki hoko atu leva.

Kole ki he Palēmia ke holomui ‘ene tohi kae ‘ave Lao ki he kakai

Lord Nuku : Ko ‘eku kole ki he 'Eiki Palēmiá ke ‘oua ‘e ngāue’aki e founga ko ení, ke ta’ofi ai e kau mai ‘a e kakai ki he Laó. He ‘oku hanga ‘e he tohi, ‘a ē ko ē ki he tohi fakavavevavé ‘o ta’ofi ‘a e kakai ke nau to e kau mai ki hono alea’i e Laó. He ‘oku ne ta’ofi e ‘ave kitu’a ke fealealea’aki. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘eku kole atu ki he 'Eiki Palēmia, pē te ne lava ke ki’i fakaholomui’i e tohi kae ‘ave ki he kakai, pea ‘osi ko ia pea fakafoki mai e me’á ‘o fai hono alea’i. Ko e kolé pē ia. He ko ‘eku ‘uhinga lahi pē ki ai, he ko e liliu eni ki he Konisitutoné. Na’a tau, hanga ‘etautolu ia ‘o ‘ave e Lao ko ē ki he ngaahi ‘Inivesi muli, ki he kakai. ‘Oku mafatukitukiange ‘a e liliu ko ení, ‘i he Lao ko ē ‘Inivesimeni. Ko e kolé pē ia, pea kapau ‘oku ‘ikai ke tali ia ‘e he Pule’angá, hangē ko e fiema’u ko ē

Fokotu’u ke lau ‘uluaki e Lao kae fai atu ha fokotu’u kae nga’unu ngāue e Fale

Lord Tu’iha'angana : Sea, ka u ki’i tokoni pē ki he Nōpele, kātaki. Tapu mo e Feitu'u na, ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea ‘o Tonga. Sea, na’a ku talitali pē au ia, koe’uhí ke hangē pē ko ho’o me’á. Fou he Tu’utu’uni, lau ‘uluaki, ‘uhingá neongo ho’o tu’utu’uni ko ená, ka na’a ku ‘ai ‘e au ia ke ‘osi e lau ‘uluaki pea u tu’u hake ‘o fakamalanga, me’a tatau pē ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Nōpele. Ka te u ‘oatu ai leva, ‘Eiki Sea. Sea, mo’oni ia e mahu’inga kuo ‘osi tohi ‘a e Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, he Tohi Tu’utu’uni, ‘i he fu’u la’i pepa lanu hinehina, mo tohi ‘uli’uli. Ka ‘oku a’u ki ha tu’unga, mea’i pē ‘e he Feitu'u na, ‘oku ‘i ai e taimi ‘oku tuku e Tohi Tuutu’uni hē, ka tau faai atu tautolu hē. Sai, na’e ‘ai pē ‘e au ke u fokotu’u atu, kapau ‘e lau ‘uluaki. Hangē pe ko e ‘ū me’a ko eni. ‘E lava lelei pē. Neongo ‘oku tohi ‘uli’uli mo hinehina, ‘a ‘etau Tu’utu’uni, ka ‘oku a’u ki ha tūkunga kuo pau ke tau tataki ‘aki pē ‘etau fakakaukau lelei, mo hotau konisēnisí, Sea. Pea ‘oku ‘i ai e lea ‘i he Fale ko ení. Ko e taimi ia ‘oku fai ai ‘etau feveitokai’aki. Pea hangē ko ho’o me’á, mea’i, na’e lava pē ia, na’e fai e. Lao tatau pē na’e tohi mai e Palēmia Le’ole’o e ‘aho ko iá, ke fakavavevave. Pea na’e fai e kole, ‘a eni pē ko ē ki he kau pisinisi, pea na’e fai pē e *consultation* ia ko iá. Pea na’a ku ‘uhinga au ke hoko atu ho’o tu’utu’uni ‘au he founga ngāue, kuo ‘osi ‘omai e ‘ū fale’i, ke hoko atu e Laó ia. Ke lau ‘uluaki, ka u tu’u ‘o kole atu ‘i he founga ko iá, fengāue’aki mo e feveitokai’aki ko iá, neongo kuo tohi tautolu he Tu’utu’uni ko ē, kae ‘ikai ke tataki kitautolu he ‘e fu’u vaitohi mo e la’ipepa ke hangē ha fu’u lōpotí. Kuo pau ke tau ngāue’aki ‘etau fakakaukau lelei, mo hotau konisēnisí. ‘I he’etau fuakava ke tau ngāue he Falé ni. Ko ia, lau ‘uluaki kau tu’u ‘o kole, ki he ‘Eiki Palēmiá, neongo ‘ene tohi, ka te nau lava pē, ka nau ka loto, ‘o tau felotoi ki ai. Tuku ha uike ‘e 2 ke ‘ave ‘o *consult* mo e kakai, he ko e ‘uhinga, neongo ko e fu’u Lao kehe, na’e fakahū

mai he 2014 ‘e he Pule’anga kehe, ko e fu’u timi kehe ia na’a nau to’o mai e fo’i pulu mei taumu’a ko ē. Ko e ‘aho ni, fo’i pulu tatau, ka ko e fu’u timi kehe ia. Ko e kapiteni e ‘aho ko iá, na’e ‘ulu nonou ia, ko e kapiteni e ‘aho ni ‘oku ‘ulu loloa ia. Ko ia, lau ‘uluaki, Sea, ka u kole atu he laumālie fengāue’aki fakataha ko ē e Fale Aleá, kole ki he Palēmia, nau laumālie lelei neongo ‘a e tohi, ke fakavavevave. Tuku ke *consult* uike ‘e 2 pea toki fakafoki mai. Mālō Sea.

Poupou ke lau ‘uluaki e ngaahi Lao liliu ki he Konisitūtone

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Poupou ki he lau ‘a e lau ‘uluaki, poupou ki he fokotu’u.

Lord Nuku : Sea, kapau ko e founá ia.

<006>

Taimi : 1550-1555

Lord Nuku : ...ka ko e ‘uhingá ko ‘ene tu’u ko ia he Tohi Tu’utu’uní, ka ‘oku ‘i ai ha ngāue fakavavevave, ‘oku ‘ikai toe ‘ave ia ki he kakai. Ko e ‘uhinga ia ‘oku kole atu ai ki he 'Eiki Palēmiá, fakafoki kae ‘ai ha lau mai ‘a e kakai. Tau hoko atu pea ‘oua ‘e to e ‘i ai ha lau mai ‘a e kakai, pea hoko atu ia. Ko e kolé pē ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Poupou atu ke lau ‘uluaki.

'Eiki Sea : Hou'eiki, ‘oku ou tui ko e founá ke tau lau ‘uluaki, hono lau ‘uluakí ‘o kapau ‘e tali ‘e he Falé ni, pea toki fai leva ho’omou kolé ke ‘ave ‘o *public consultation*. Ka ‘oku makatu’unga mei he tohi ko ia ‘oku lolotonga, tau ngāue’akí mei he 'Eiki Palēmia. Kole atu ki he Kalaké ke tau lau ‘uluaki. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone ‘o Tongá, 2019 kātaki ‘o hiki ho nima.

'Eiki Minisitā Polisi : Fakamolemole Sea kuo ‘osi lau mai ? Te’eki ai? Fakamolemole atu.

'Eiki Sea : Mo’oni, kole atu ki he Kalaké ke ne lau ‘uluaki mai.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone 2019

Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone ‘o Tonga, 2019.

Ko e Lao Fakaangaanga Ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Konisitūtone, ke liliu ‘a e Fakamaau’anga mo e ngaahi me’a kehe ‘oku felāve’i mo ia.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘E HE TU’I, mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

Kupu 1 – Hingoa Nounou mo e ‘Uhinga’i Lea.

Kupu si’i (1) ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone

‘o Tongá, 2019.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaangá, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mō'ale Fīnau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 11.

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali e Lao Fakaangaangá hono lau ‘uluakí kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko 9.

'Eiki Sea : Hou'eiki, ‘oku tali ‘e he Falé ni hono lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaanga. Hangē pē ko e me'a ko ia na'a tau feme'a'aki ai kimu'á, faingamālie eni ke ‘omai ha'amou ngaahi fokotu'u.

Fokotu'u ke holomui ‘e he Palēmia ‘ene tohi kae ‘ave Lao ki he kakai

Lord Nuku : Sea, ko e kole atú ki he 'Eiki Palēmia, koe'uhi ke fakaholomui ‘a e tohi ko ia ki he ngāue fakavavevavé, koe'uhí kae ‘ave eni ki he kakai ke fai ha fealēlea'aki mo e kakai. Ko ia pē Sea.

'Eiki Sea : Ko e fokotu'u eni mo e kole mei he Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua, ‘i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko ia ? (*ne pou pou*)

'Eiki Sea : Pou pou'i, kole atu ki he 'Eiki Palēmia ke ‘omai ha'ane tali.

'Ikai tali Palēmia fokotu'u ke holomui ‘ene tohi kae ‘ave ngaahi Lao ki he kakai

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea, ‘oku ou fakamālō atu ki he Hou'eiki ‘o e Falé ni, ‘oku faifai ange pea a'u ki he tu'unga kuo lau, pea tau hikinima'i ‘a e kongá ‘uluaki. Ko e motu'á ni, 'Eiki Sea, ko e ta'u ‘aki eni ‘e 31 ‘i he Falé ni, pea ‘oku ou tui pē te mou tui tatau mo e motu'á ni, na'e ‘ikai ke faingofua ‘eku a'u mai, fononga mai ki heni. Hou'eiki, ko e Fale ko ení 'i he'eku lau ‘a'akú, ‘oku ou ui ko e Fale maama. Ko e Fale maama ko ení, ‘oku totonu ke tukuange ke tapa atu hono ngaahi hueló ki he tuliki ‘e 4 he fonua ko ení, pea ‘e ma'u ‘a e fo'i maama ko iá, ‘i he alea. Hou'eiki, ‘oua te mou manavasi'i, he ko e Tama Tu'í, ‘oku ‘i ai ‘ene kakai fale'i. Tuku ke a'u ki ai...

Lord Nuku : Fakatonutonu atu Sea. Ko ‘eku fakatonutonu atu pē ‘a'aku ia, ko ‘eku kole atu ki he Feitu'una, ke fakaholomui ho'o tohi ko ē fekau'aki mo e ngāue fakavavevavé, he ‘oku ne hanga ‘o fakatāpui ‘a e Lao ko ení ke to e ‘ave kitu'a. Ko e me'á pē ia. Kapau te ke laumālie lelei ki ai

pea hoko atu, pea kapau ‘oku ‘ikai te ke laumālie ki ai, pea ‘osi ia, pea tau hoko atu tautolu he Lao.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea, ‘oku faka’apa’apa’i lahi ...

Lord Nuku : Ko e ‘uhinga pē ia e kolé, ke tukuange e kakaí ke nau kau mai, ki he Lao ko eni. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke laumālie lelei ki ai e Feitu'u na, ...

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea, te u toe ‘ai atu tu’o 2. ‘Oku ou faka’apa’apa’i ‘a e kakai ‘o e fonuá ni mo honau le’o. ‘Oku ‘ikai ke to e veiveiua ia.

Lord Nuku : Pe’i fakaholomui e tohi.

'Eiki Palēmia : Ka ko ‘eku kole atu, ko e lea atu ‘a e motu’a ...

<008>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Palēmia: ... ko eni na’e fili au he kakai mo e toko, ko e *mandate* ia na’e ‘omai ki he motu’a ni, nau ‘osi ‘omai falala ki he motu’a ni mo e kātoa e kau Fakafofonga ko eni ke fai homau lelei taha pea ko e lelei taha eni tau hoko atu Sea, alea.

Lord Nuku: Sea, ko u fakamālō lahi atu ki he kole na’e fai ‘oku ‘ikai ke tali ia he ‘Eiki Palēmia ...

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea poupou atu ki he pālōti Sea ka tau ‘unu atu.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau lau tu’o ua.

Kole ke pālōti’i fokotu’u Fakafofongá Nōpele ‘Eua

Siaosi Sovaleni: Sea ko e fokotu’u ē mo e poupou ‘oku tonu ke pālōti’i he ko e manatu’i ko e tu’utu’uni pē ‘a e Fale te ne lava ‘o mālohi ‘i he tohi fakavavevave. Pea ko e fokotu’u mai ko ‘e ē pē ‘e loto e Fale ke tau fai ha me’a kehe mei he fakavavevave. ‘A ia ko e Fale pē ‘e ala tu’utu’uni ‘a ia ko e kole ia hangē ko e fokotu’u ko ē ke tau pālōti pē ‘e ‘ave ki he kakai pea kapau leva ‘e ‘ikai pea toki hoko atu e founa.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē kae ki’i fakatonutonu atu, he ‘ikai ke lava ia ‘o fai ha pālōti ai he ‘oku tau pālōti tautolu ki he tu’utu’uni. Ko e tu’utu’uni ia ko ‘ene fakavavevave pē ‘oku ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Kapau ko ‘ene ‘uhinga mai.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi: Ke pālōti ke tuku fakatafa'aki ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Fakatonutonu 'o hangē pē ko ē na'a tau ngāue he Lao 'Inivesi Muli te tau ala ngāue'aki e Kupu 3 ki he to e fu'u liliu Konisitūtone ...

'Eiki Minisitā Polisi: Kehe ia 'oku 'ikai ko e fokotu'u ia na'e 'omai.

Lord Fusitu'a: Māfātukituki, ko e fokotu'u ē, ke pālōti.

'Eiki Sea: Kātaki pē ki he Fakafofonga Nōpele Ongō Niua 'oku 'ikai ke u tali ho'o fakatonutonu ko u tali e fakatonutonu ko ē mei he 'Eiki Minisitā Polisi ko e fokotu'u na'e 'omai he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua ko 'ene fokotu'u ke fai ha kole ki he 'Eiki Palēmia ke fakafoki 'ene tohi fakavavevave.

Lord Fusitu'a: Ko e fokotu'u eni ia 'a e Fika 3 ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e, mahalo pē na'e toki hili pē ngaahi miniti si'i kimu'a pea tau pālōti. Na'a ke me'a mai ko e fokotu'u ko eni ko e Fale pē te ne lava 'o liliu. Pea ko e 'uhinga ia 'a e, na'e fai e kole pea mo e fokotu'u atu pea kapau leva 'oku 'ikai ke tali 'e he Fale 'a e fokotu'u ka na'e kole ki he 'Eiki Palēmia ke ne hanga 'o fakaholomui pea 'oku 'ikai leva 'oku mo'ui pē 'a e fokotu'u ke pālōti'i. Ko e, he koe'uhī na'a ke me'a mai ko e Fale pē te ne lava liliu e tu'utu'uni Sea. Kātaki fakamolemole ko e ...

'Eiki Sea: Kole ki he Kalake ke tau pālōti e fokotu'u mei he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua. Ko ia 'oku loto ke ...

Tēvita Lavemaau: Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taukave ko e founga lelei pea fakatemokalati 'ave lao 'omi ha lau ki ai e kakai

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. Sea, ko u faka'amu pē ke mahu'inga'ia e Hou'eiki he ko e lao kotoa pē 'oku fa'u he Fale ko eni ko e fa'u e lao ke malu'i e kakai 'o e fonua. Pea ko e kau ia he kongā mahu'inga hono fa'u ha lao ko e 'ave ke fakalelei'i mo 'omai 'a e lau 'a e kakai. Ko e hā 'enau *input* ki he lao ko ia? Pea kuo tali e founga ngāue ko ia ko e founga ngāue lelei mo faka'ofa'ofa pea fakahāa'i 'aki ia e temokālāti 'o ha fonua. Ko e hā e me'a kuo kehe ai e lao ko eni? Ko ia ko u kole atu ke mou fakapotopoto Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke fakafoki e lao ko eni mo ha to e lao pē. Ke 'ave ki he kakai ke nau talatalanoa ki ai, 'omai mo 'enau ngaahi *view* ke monomono 'aki mo fakalelei'i 'aki. Pea toki fakahū mai ki he Fale 'Eiki ko eni. 'Ikai ke u tui au Sea ko ha me'a ko en 'oku tonu ke pālōti'i ko u tui 'oku 'i he mafai pē 'o e Feitu'u na mo e fakapotopoto 'oku ke ma'u 'i he Sea ke 'ave lao ko eni ki he kakai ke nau talanoa ki ai pea toki 'omai ki he Fale ni. Hangē ko 'eku lave 'anenai 'oku 'ikai ko ha lao eni ia te ne 'omai ha 500 miliona ke langa 'aki e ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea kole pē mu’a ki he Fakafofonga ke, pē te u ki’i tokoni ange pē ki ai. Ko e ‘uhinga ‘eku tokoni atu ‘e ‘Eiki Fakafofonga he ko e tu’utu’uni ia ki he me’a ko eni kuo ‘osi fai mai e tohi ia pea ‘oku tonu, ko e liliu ‘e liliu pē he pālōti. Kapau te tau pehē ke tuku atu pea tuku atu. Ka ko u tui au ka koe ka ko e ‘uhinga ia koe’uhī ko e tohi ia ‘oku ‘i he Sea ia pea mo e lao ko e ‘uhinga pē ia Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ‘i ai ha ki’i taimi Sea ke u ...

Tēvita Lavemaau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Nōpele, ko u lave’i pē ‘e au ia pea ko u, ka ko e ‘uhinga ‘eku malanga ‘a’aku ia kimu’a pea fai e pālōti.

'Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku toe pe ho miniti ‘e taha.

Tokanga ki he ‘uhinga fai ai fakavavevave’i ke alea’i e Lao

Tēvita Lavemaau: Ke mahu’inga’ia ‘a e Fale ko eni he ko e temokālōti ia ke fakafoki ki he kakai ko e hā ‘a e *input* ‘a e kakai ko e hā ‘enau lau ki he lao ko eni? Ko e hā e me’a ‘oku tau fakavavevave’i ai e lao ko eni? ‘E ma’u mai ha 500 miliona hono tali fakavavevave e lao ko eni ke tokoni ‘o langa ‘aki e afā mo e ngaahi fakatamaki ‘oku hoko ki he fonua ni? Hala ‘ata’atā ke ma’u ha peni ‘e taha ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Ke ai hano mahu’inga ke fakavavevave’i. Na’a ku lave ‘anenai ki he ngāue’aki he Palēmia ‘a e kananga ‘a e kauleka *use and abuse*. Pea ko e Palēmia ko eni ‘oku ne ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Tēvita Lavemaau: Ngāue’aki e me’a ko ia.

Veivosa Taka: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Tēvita Lavemaau: ‘Omai e tohi fakavavevave ke hūfanga mai ai ‘ene ngaahi me’a fakapolitikale.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea.

<009>

Taimi: 1600-1605

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Falé ‘eikí. ‘Eiki Sea ko u fakamālō atu he faingamālie kuo ‘omai ma’a e motu’a ni. Ka ko u ‘amanaki ke u fakahoha’a atú ka ko u vakai atu ki he taimi kuo ta’alo mai. Ka ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea, na’e fai ‘etau fakaongoongo ki he ‘Eiki Palēmia, ke ne fai mai ha’ane me’a. Pea kuo ‘osi me’a mai e Palēmia, pea ko ‘ene ‘osí ia. Ko e hā e me’a te tau to e pālōti ki aí. Ko ‘eku fokotu’ú atu ia ‘Eiki Sea. Mālō.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko 'ene haohaoa 'ikai to e 'i ai ha 'ao'ao'afiá ko e tala 'e he pālōti. 'Oua te tau fakafufū 'a e pōpō'uli hotau lotó ke fufuu'i 'a e me'a na'e me'a'aki 'e he Palēmia ko e fakamaama ia.

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu.

Lord Tu'i'āfitu: 'Oku tala 'e he pālōti 'a e mo'oni 'o e loto mo e ta'ehaloto 'o e mo'oni he Falé ni .

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Falé 'eiki ni.

Lord Tu'i'āfitu: Tau pālōti Sea.

Veivosa Taka: 'Oku ou fakatonutonú, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'ao'ao pea 'ao'ao po'uli he loto 'o e Kau Fakafofonga ko ení. Ka 'oku pehē ke pālōti, hangē 'oku 'ai ke fakailifia'i mautolu ki he kakaí. Fai mo pālōti ka mau hiki. Mālō 'Eiki Sea.

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakatonutonu atu e Fakafofonga ko ē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki'i tokoni atu mu'a miniti pē 'e 1.

Lord Tu'i'āfitu: Ko e konisēnisi ia 'oku ne tala e mo'oni ho Falé ko e pālōti. Tatau ai pē tokolahi mo e tokosi'i ka ko e pālōti 'oku ne tala e 'uhinga 'o e temokālati mo e mo'oni 'o e loto e kakaí ko e mo'oni ka 'oku 'ikai ke hā mai. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni si'i atu pē Sea. Ka 'oku, foki pē mu'a he ko e pālōti'i koe'uhí ko e fo'i tohi ko ē 'a e Palēmia ke fakavavevave'i. 'I he tohi ko iá 'oku ne fakahā atu pē ai koe'uhí ko e me'a na'e talamai, na'e me'a mai ki ai 'a e Fakataha Tokoní. Pea ko u foki ki he fo'i, ki he pepa ko ia mei he Fakataha Tokoní. Ko e Fakataha Tokoní,

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Ko e Fakataha Tokoni ko eni motu'á ai pē 'oku ne kei ngāue'aki ke fakatonuhia'i'aki e,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Hala e Fakataha Tokoní ia? Ka u hoko atu mu'a Sea. Pea ko e Fakataha Tokoní na'e 'oatu ki ai 'a e fo'i *Act* pē ko e fo'i tefito'i Lao ke liliu e Konisitūtone, 'osi hono fakapaasi mei he Fale Alea 'i he fakahū 'o e Pule'angá 'o e ko iá.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Ko e Tu'utu'uni Fakataha Tokoni e mei he Pule'angá motu'a mo e Lao motu'a. Tau nofo mu'a he *issue* 'o hangē ko ho'o me'á.

'Eiki Sea: Kātaki pē Hou'eiki. Ko e *issue* he taimi ní, fakatatau ki he kole ko eni e Fakafofonga Nōpele 'Euá, pē 'e faka'atā ke tau 'ave Lao ko eni 'o *public consultation* pē 'ikai. Na'e 'osi fai 'ene kole ki he 'Eiki Palēmia pea 'oku 'ikai ke tali 'e he 'Eiki Palēmia ka 'oku kei kole mai pē Fakafofonga Nōpele ke tu'u pē 'ene fokotu'ú pea na'e pou pou. 'I he'ene pehē 'oku fiema'u ke tau pālōti.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, fakamolemole pē Feitu'u na. Ki'i me'a makehe eni ia mei ha tu'utu'uni 'a e Feitu'u na. Kole fakamolemole pē ki he Ongō 'Eiki Nōpele 'oku na kole ke fai e pālōti. Ka u 'atu pē 'eku faka'uhinga ko eni. Pea kapau 'oku 'ikai ke ke laumālie ki ai e Feitu'u na pea hoko atu ho'o tu'utu'uni 'au 'Eiki Sea.

Tokanga ki he Kupu 33 he ngaahi me'a fakavavevave

'I he Kupu 33, ko e me'a fakavavevave eni 'Eiki Sea. Ki he taumu'a 'o e konga ko eni kuo pau ki he Falé ke ne lau 'a e ngaahi me'a ko eni ko e ngaahi ngāue fakavavevave. Tohi ko ena na'e 'omaí 'Eiki Sea fekau'aki mo e fo'i Laó ko e me'a fakavavevave Sea. Ko e Ngaahi Lao Fakaangaanga kuo fakamo'oni'i mai 'e he Palēmia 'i he tohi ki he 'Eiki Sea 'o fakahā ai ko e me'a fakavavevavé, ha to e me'a kehe kuo fokotu'u 'e ha Mēmipa pea tali 'e he Falé ko e me'a fakavavevave 'Eiki Sea.

Tokanga ki he 'uhinga fai ai hono fakavave'i ngaahi Lao liliu ki he Konisitūtone

Kupu 34 'Eiki Sea. Kapau 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a kuo fakahā'i 'oku fakavavevave, 'e malava ke fakahoko leva ha ngāue ki ai 'o fakakakato 'i he fakataha pē ko iá. Pea 'e malava ke to e fakalōloa 'a e fakataha ko iá. Mou fakahā mai angé Hou'eiki Kapineti ko e hā e 'uhinga e me'a 'oku fai ai e fakavavevavé. Te'eki ke nau fakahā'i mai 'enautolu ko e hā e 'uhinga e me'a 'oku fakavavevave hení. Ke fakatatau mo e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga mei, Fika 11 mei 'Eua. Te'eki ke nau fakahā mai 'enautolu ko e hā e 'uhinga e me'a 'oku fakavavevave 'Eiki Sea. Ka u hoko atu pē 'Eiki Sea. 'I he taimi 'oku tali 'e he Falé 'a e ngāue fakavavevavé kuo pau ke toloi 'a e taimi ngāue 'a e Falé 'i he Tu'utu'uni Fika 23, 'a ia ko e Tu'utu'uni Fika 23 Sea me'a hifo ki ai. Ko e taimi ngāue ia 'a e Falé mei he Mōnite, Tūsīte, Pulelulu, tukukehe 'o kapau 'oku 'i ai ha Fakataha Kapineti 'Eiki Sea. Kapau 'e laumālie lelei pē 'Eiki Palēmia ke tuku e Fakataha Kapineti kae hoko atu e Fakataha Fale Alea, kau ia 'i he ngāue fakavavevave 'i ha 'aho makehe 'Eiki Sea. Hoko hifo ki laló 'Eiki Sea. 'I he taimi 'oku alea'i ai e me'a fakavavevavé, 'e 'ikai to e fakahoko ha ngāue kehe, ngata pē ngāue 'oku fakavavevavé 'Eiki Sea. Tuku kehe hano fakangofua 'e he Falé 'Eiki Sea.

<001>

Taimi: 1605-1610

Lord Tu'ilakepa: ... ko 'eku pōini 'Eiki Sea ko u 'oatu.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea kae fai atu mu'a 'eku malanga ke 'osi he ko au na'a ku ma'u hoku taimi.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i 'oleva hifo he ko 'eku taimi. Ko 'eku ki'i pōini 'Eiki Sea ko u 'oatu ki he Feitu'u na ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Lolotonga 'eku fakamalanga atu kuo tu'u ia 'o fakamalanga ka ko au na'a ku kole atu pea na'e 'omai ke u ...

Lord Tu'ilakepa: Tukuange ki he Sea ke ne 'omai e taimi he 'oku mālie e me'a ko u, ka tau a'u

ki ha poini ka tau hoko atu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Ikai ke mālie.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā kae fakakakato mai ‘a e me’a ‘a e Hou’eiki Nōpele.

Taukave ka ‘i ai ha me’a makehe mei he fakavavevave ke alea’i ‘oku tapu ia

Lord Tu’ilakepa: Mālō ‘Eiki Sea. Ko e poini ko ē ko u ‘oatu ‘Eiki Sea tuku ha me’a kotoa ‘oua to e ‘i ai ha *issue* kehe ‘oku ‘ikai ke felāve’i mo e me’a fakavavevave tuku ia. Ka a’u ‘Eiki Sea ki ha tu’unga he’eku faka’uhinga ‘oku fiema’u ke ‘ave ki he kakai ‘o fakatatau mo nau, ‘ave he ko e me’a fakavavevave. ‘Ave ki he kakai ke tau ngāue kātōa mo e kakai ki he me’a ko eni. ‘Ikai ke lava ke fakamatala’i mai hetau Tu’utu’uni e me’a ko iá ‘Eiki Sea ke ta’ofi hono ‘ave ki he kakai. ‘Ikai ke lava he Tohi Tu’utu’uni ‘o talamai ke ta’ofi hono ‘ave ki he kōmiti ‘oku ngofua ‘Eiki Sea ‘o fakatatau ki he’eku faka’uhinga ‘Eiki Sea. Kapau ‘oku ‘i ai ha Mēmipa he Fale ni ‘oku ne to e ‘omai ha *issue* kehe ‘oku ‘ikai ke felāve’i mo e lao fakavavevave mo e tohi e ‘Eiki Palēmia ‘oku tonu ke tuku ia.

Vātau Hui: Sea ko u fakatonutonu atu mu’a Sea.

Lord Tu’ilakepa: Te’eki ai ke fai mai he ‘Eiki Palēmia ko e hā e ‘uhinga e me’a ‘oku fai e kole fakavavevave.

Vātau Hui: Sea ko e fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: Fakatatau mo ‘etau Tu’utu’uni ‘Eiki Sea.

Vātau Hui: Ko ‘eku kole ‘a’aku ki he Fakafofonga Hou’eiki fika 1 ko ē ‘o Vava’u. Ko fē ha kongā heni he Tu’utu’uni ‘oku talamai ai ke ‘ave ki he kakai? Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sai me’a hifo kau, ‘oua Sea te u ‘ai he te u faiako ki he Mēmipa ngalivale ia. ‘Oku mea’i lelei he Feitu’u na ko e Sea e Feitu’u na hono lau tu’o ua ha Mēmipa ke me’a ki ‘olunga kumi ‘e he Feitu’u na e fo’i kupu *check* e, kole ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato pē ‘e ‘ave ke fai ha *consultation* ki he kakai.

‘Eiki Minisitā Lao: Ki’i fakatonutonu Sea.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ou tui ta’etoeveiveiua ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Palēmia: Sea.

‘Eiki Sea: Te u tokoni atu Hou’eiki ko e tali ki he fehu’i ko ē Fakafofonga Ongō Niuá ko e Kupu 131 (1).

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘oua te ke tala ‘e koe kae tuku ke ne kumi mo e fakahela.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e tali ia Sea.

Lord Tu’ilakepa: Fakahela ko e ta’efai ‘ene *homework* pea toki ...

Vātau Hui: Sea kau ki’i lea atu mu’a Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ke ne hanga ‘o fakatangutu au ‘oku tonu pē me’a ko u fakamatala ki ai.

Vātau Hui: Ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘aki he ‘e Fakafofonga ko ē ‘o Vava’u fika 1 ko e me’a kehe. Ko e me’a fakatautaha ia. Ko u tui ‘oku ‘i ai e feitu’u ia ‘i tu’a fai ai e ngaahi me’a ko ia.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Vātau Hui: Ko e me’a ko eni ‘i Fale Alea ni ko e me’a ia ‘a Fale Alea ni. ‘Oua ‘e ‘omai ‘etau me’a *personal* ke ‘omai ...

Lord Tu’ilakepa: Ke me’a ki hē.

Vātau Hui: Ko ‘eku fokotu’u atu Sea ‘e Fakafofonga ko ē ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Ko e ‘ai pē me’a kotoa ko e faka’osi ki tu’a.

Vātau Hui: Ko e hā ko fē ha kupu hē ? ‘Oku ‘i ai ha kupu hē ‘oku talamai ke ‘ave ki he kakai ? Ko ‘eku fehu’i ia. Tali mai ai ko e poini ia.

Lord Tu’ilakepa: Sea faka’ofa ē.

‘Eiki Minisitā Polisi: Kau ki’i ki’i tokoni atu Sea.

Lord Tu’ilakepa: Faka’ofa lahi ‘Eiki Sea ke mea’i pē Feitu’u na Kupu 131 ‘oku kei fakafekiki mai pē ki he Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole Sea makehe mei he ‘ikai ke talamai hē ke ‘ave ki he kakai ka ‘oku ‘ikai ke ne talamai ia kuo pau ke talamai ‘e he Palēmia ‘a e ‘uhinga ‘oku fai ai e fakavavevave. Ka neongo ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga ko ia na’e ‘ai ke fakamalanga atu ai e Minisitā ‘a e ‘uhinga ko ē ‘oku mau tui ai ko ē ‘oku fakavavevave. Ka ‘oku mau kole atu Sea kapau ko e fokotu’u ia pea tau pālōti ai Sea kae hoko atu mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kole atu mu’a ke ...

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kimu’a pea tau pālōti ke faka’osi atu mu’a ‘eku ki’i poini.

Lord Tu’ilakepa: Fēfē Sea ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kae māhino e poini ia ‘a e Fakafofonga.

Lord Tu’ilakepa: Ko u fakaongoongo atu ‘uhinga kae ‘oange ki hē pē te u hoko atu.

‘Eiki Sea: Ko ia Minisitā mahalo pē ‘e toki ‘oatu ha’o faingamālie ka ‘oku fiema’u ke fakakakato mai ‘a e me’a ‘a e Hou’eiki Nōpele mei Vava’u.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō, mālō Sea.

Tokanga ke fakahaa’i Pule’anga ‘uhinga ‘oku fakavavevave ai ngaahi Lao ‘oku alea’i

Lord Tu’ilakepa: Kae kehe ‘Eiki Sea. Ko u kole fakamolemole pē au ki he ongo ‘Eiki Nōpele he’ena fu’u, na feinga ke fai e pālōti. ‘Oku ‘ikai ke u tui ke tau faka’osi ki he pālōti pea a’u ki ha tu’unga ko e nātula ia te tau ngāue’aki pea ke fanongo mai e kakai e fonua ki he fakapotopoto taha ‘oku kei ma’u pē ‘a e tu’utu’uni ia ‘o fakatatau mo e fiema’u ‘a e ni’ihi ko eni ‘Eiki Sea. Tau fēme’a’aki lelei ko u ‘osi fakavetevete atu au e ‘ū kupu ‘Eiki Sea ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni. Te’eki ai ke me’a mai e ‘Eiki Palēmia ‘o fakatatau mo e Kupu 34 ko e hā e ‘uhinga e me’a ‘o e fakavavevave. Ko e tohi mai pē ‘o fakahoko mai, fakavavevave. ‘Oku te’eki ai ke lau tu’o ua ‘Eiki Sea ke fakatatau pea mo ‘eku faka’uhinga ka ‘ave ki ha kōmiti pē ‘ave ki he kakai ‘oku kei malava pē ‘oua pē na’a to e ‘i ai ha to e fa’ahinga *issue* kehe ‘e to e ‘omai ki he Fale ni ka tau nofo pē hotau ngafa fatongiá. Lao, kakai, kōmiti ‘omi ki heni ‘o hangē pē ko ē Sea ke mea’i na’a tau fou ‘a e *investment* ‘a e kau, kakai ki muli he lao ko ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō.

Lord Tu’ilakepa: Pea ko u kole ki he Minisitā Lao, Minisitā Leipa, Minisitā Leipa ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko au eni.

Lord Tu’ilakepa: Tuku ā ho’o fa’a me’a mai ‘aki e Kupu 68 kuo ‘osi ko e Kupu 68 he Konisitūtone me’a hifo ki ai ‘osi e fakataha alea ko ia pea kuo ‘osi ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Lord Tu’ilakepa: Pea ko hono fakalea ‘e taha ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai hano to e namu kakala ‘Eiki Sea hūfanga he fakatapu.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea kole atu tau ō ā ‘o mālōlō. Tau tāiliilí ...

Lord Tu’ilakepa: Ko e fo’i me’a fo’ou eni ia pē ko e, ‘oku ‘i ai e ... fo’ou.

‘Eiki Minisitā Polisi: ... na’a ha’u e afā ‘oku fakavavevave ange e afā Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ki’i faka’osi atu ai leva Sea ki’i malanga e motu’a ni ka tau toki pālōti he ‘oku mahu’inga e ngaahi makatu’unga. Ko e ‘uhinga ‘eku foki ko eni koe’uhí ke fakamakatu’unga ‘etau pālōti ko eni koe’uhí ke *overwrite* ‘a e tohi na’e ‘oatu he ‘e tangata’eiki Palēmia. Ko e tohi ko ia ‘oku ‘asi hangatonu atu ai ‘oku ‘i ai hono makatu’unga he ...

<002>

Taimi: 1610-1615

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ko e fo’i lao ko ‘eni ‘oku ‘i ai hono hala fononga. Pea he ‘ikai ke tau lava ‘o to’o ‘a e hala fononga ko ia. Ko hono hala fononga na’e a’u ki he Fakataha Tokoni. Pea ‘oku ‘asi ‘i he’ene tohi koe’uhi ke fakavavevave’i he ‘oku ‘omai mei he Fakataha Tokoni ke fakafoki mai ki he Fale. Kapau te mou lava fai eni....

Lord Fusitu’a: Sea, ko e fakatonutonu, fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka u hoko atu mu’a Sea ke toki ‘i ai fo’i hala ...

Lord Fusitu’a: Sea fakatonutonu. Ko e Lao 2019 ko eni na’e te’eki ke ‘alu ki Fakataha Tokoni. Ko e Lao 2014 ne ‘ave ki ai.

‘Eiki Minsitā Fefakatau’aki: Sea ‘oku ou ma’u heni ‘a e fakamatala mei he Fakataha Tokoni. Ko e fo’i lao ko eni

Lord Tu’i’āfitu: Sea ka u ki’i tokoni pē ki he, sēkoni pē ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ke u faka’osi atu mu’a Sea. Kātaki ka u, pea u ta’utu au ki lalo ka nau hoko atu nautolu.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Atā ke ...

‘Eiki Sea: Nōpele ko ho fehu’i ki he Fakafofonga Minisitā?

Lord Tu’i’āfitu: ‘Ikai ko ‘eku tokoni pē ko e ‘uhinga ‘eku fokotu’u atu e ‘uhinga ‘o e pālōti. .

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kapau, kau ‘ai atu mu’a au ‘eku ki’i fo’i, ‘a e ki’i fo’i malanga.

Lord Tu’i’āfitu: Ko e ‘uhinga pē ‘eku fokoutua atu ‘a’aku Sea ko ‘eku ki’i tokoni ki he ‘Eiki Minisitā he ‘oku ‘ikai ke to e tali he ‘e, ‘oku ‘ikai ke to e tali he ‘e Palēmia ia ‘ene tohi fakavavevave ‘o e lao ko eni.

Veivosa Taka: Sea, ko ‘eku fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kātaki mu’a ka u si’i fai atu ‘eku ki’i malanga kātaki.

Veivosa Taka: Sea ko e fakatonutonu.

‘Eiki Sea: Ha’apai 13 me’a mai.

Veivosā Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea, ko ‘eku fakatonutonu atu ki he Nōpele. Ka ‘oku ‘ikai tali ho’o fiema’u tokoni ke tokoni ‘e he tokotaha ‘oku kei me’a, pea ke fakamolemole ‘o me’a ki lalo. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō Sea, ka u ki’i hoko atu mu’a.

‘Eiki Sea: Hou’eiki! Te u fakamanatu atu ‘a e *issue*.

Lord Tu’i’āfitu: Ko u fakamālō atu au ki he Fakafofonga ko ē kau koe he Fakafofonga ifo mo’oni.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kātaki ...

‘Eiki Sea: Ko e fo’i fokotu’u mei he Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua, Nōpele Vava’u kātaki ‘o ... te u fakamanatu atu e *issue*. Ko e fokotu’u mei he Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua ki he ‘Eiki Palēmia, pea ‘ikai ke tali mai e ‘Eiki Palēmia. Ka koe’uhi ‘oku kei tu’u pē ‘ene fokotu’u. Te tau fou leva ‘i he hala ko ē na’a tau ngāue’aki ‘i he lao ko eni na’e tōki ‘osi hono paasi. ‘A ia ko hono fakangofua ‘aki ‘a e Kupu 3 ‘o lava ke tau ngāue’aki e Kupu 131 (1). Na’e ‘ikai ke fiema’u ke u sipela’i kātōa atu e me’a ko ia. Ko e ‘uhinga ‘oku fakamalanga ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, he ‘oku ne ‘omai ‘e ia ‘a e ‘uhinga mo e ngaahi makatu’unga ‘oku ‘omai ai ‘a e tohi ko ē ‘oku ‘ai ke tau pālōti’i ke fakafoki.

‘A ia ko ‘eku tali eni ki he ‘Eiki Minisitā. ‘Omai ho’o pōini kātaki ko e ‘uhinga ‘oku tau ‘ovataimi. ‘Omai nounou ke mahino ki he Hou’eiki e ‘uhinga ‘oku fakahū mai aie tohi ko eni mei he ‘Eiki Palēmia pea tau pālōti.

Ngaahi makatu’unga ki he fakahū mai tohi mei he ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io ‘e Sea pea te u, ko e fo’i sitepu eni. Ko e lao ko eni ‘oku fakahū mai tohi e Palēmia kole atu he na’e talamai fokotu’u mai he Fakataha Tokoni ke fakafoki mai ki heni. Ke fakafoki mai ki heni he koe’uhi he kuo liliu e Pule’anga pea ‘oku fiema’u ke ‘omai fo’ou ki heni. Ko e pila (*Bill*) ko ‘eni na’e alea’i ia ta’u ‘e 5 kuo ‘osi he 2014. ‘Oku ou ma’u heni ‘a e ‘u malanga mālie ‘a e kau Nōpele ke fakavavevave hono tukuhifo ki lalo. Na’e ‘ikai ke malanga’i ‘a e pōini ko ‘eni Sea,’i he ‘aho ko ia, ‘i he 2014 na’e ‘ikai ke ...

Lord Fusitu’a: Sea, Sea ko e to e fakatonutonu atu pē. Sea ‘ai mu’a, Sea ‘e anga fēfē ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Na’a ke kau he pālōti ko ia.

Lord Fusitu’a: Sea ‘e anga fēfē ‘ete ngāue ‘aki ‘a e lao mo e ngāue ‘a e Pule’anga ‘e taha ke fakatonuhia’i ‘aki ‘a e fakavavevave ‘a e lao ‘a e Pule’anga fo’ou ko eni. ‘Oku ‘ikai ta’elōsika ia ‘Eiki Sea!

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea, ko e fo’i lōsika eni ka u ‘oatu.

‘Eiki Sea: Ko ia kole atu Fakafofonga Ongo Niua ke ‘ave mu’a ho’o fēhu’i ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku fai mai ‘ene fakamalanga. Ko e anga ē ‘ene faka’uhinga mai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

‘Eiki Sea: Tali pē ta’etali ko e me’a ‘a e Hou’eiki ke mou toki pālōti tau’atāina ki ai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia. Ko ia Sea. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga ‘eni. Ko e fo’i hala fononga ‘o e fo’i lao ko eni na’e kamata he 2014. ‘I he 2014, hono ‘omai ‘oku te’eki ke u lau. Kapau te u lau atu te’eki ke ‘asi ‘i he Miniti ha kole ha taha ‘o e kau Nōpele ke tukuhifo ke ‘ave ki he kakai ‘a e fo’i lao ko eni na’e ...

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kapau ‘e me’a ka u lau atu.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sio kau lau atu. Ko e Nōpele ko eni na’a ne kole mai ke fakavavevave ke tukuhifo ki he ...

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu Sea!

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io, fakatonutonu!

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Te u lau atu ‘a e Miniti ke ke fakatonutonu mai.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu Sea. Fakamolemole ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka u lau atu e Miniti ē.

Lord Tu’ilakepa: Fēfē Feitu’u na ‘Eiki Sea? Sai! Ko e fakatonutonu. ‘Oua na’a ke pehē te u ta’e’alu ‘o kumi e me’a ko eni ke ma’u mai. ‘Io! Na’e fai e kole ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eiki Sea. Ko e ‘Eiki Nōpele *Lord Nuku*.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Lord Tu’ilakepa: Ko e 2014 ‘aho 4 ‘o ‘Akosi 2014 ‘Eiki Sea, ‘oku ‘asi ai ‘a e kole ‘a ‘Eiki Nōpele Nuku fekau’aki mo e lao ko eni ‘Eiki Sea. Ko e liliu lahi ‘eni pea ‘oku ‘uhinga Sea, ‘eku fokotu’u atu pē ‘aku ia ki he Pule’anga pē kuo ‘osi fai ha femahino’aki mo e kakai e fonua ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō Sea ko u ‘osi ma’u ‘e au kau faka’osi atu au. Ki’i sēkoni pē ...

Lord Tu’ilakepa: Fekau’aki mo e liliu ko eni ‘Eiki Sea. Sai! Hoko atu leva he peesi hoko.

‘Eiki Sea, ko e fokotu’u ko ē ‘a e motu’a ni, fokotu’u ‘a e motu’a ni ke ‘ave ‘a e lao fakaangaanga ko eni ‘Eiki Sea ki he kakai ‘o e fonua ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u lau atu e Miniti ē.

Lord Tu’ilakepa: Te ke to e lau e Miniti fē.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō Sea ‘oku ou kole atu ke fou pē mu’a ‘i he’etau founa hono lau ...

<004>

Taimi: 1615-1620

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...‘Uluaki pea lau ua ...

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Pea tau fai ‘aki ia ...

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fakatonutonu, ta’ofi ē. ‘Oua te ke ngāue’aki ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai e fakatonutonu mei he Fakafofonga Nōpele.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: *Oh* ‘io. Ko ho fakatonutonu mai ho’o me’a he miniti?

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Lord Tu’ilakepa: Tuku foki Minisitā, ka u ‘oatu e ‘uhinga. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu, ‘io na’e ‘osi ‘ave na’e ‘i ai e Hou’eiki Nōpele na’e kole ke ‘ave, Sea he koe’uhí kapau te mau lave ki ai fokotu’u ‘o fakaanga’i hiki nima pē ki he Pule’anga ko ē. Na’a mau fakaanga’i ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko u ma’u ‘e au ‘a e fakatonutonu pea toki hoko atu ia.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Lord Tu’ilakepa: Pea ‘i he taimi tatau ‘Eiki Sea te mau faka’apa’apa’i he ‘oku mau pou pou ki he Pule’anga ko ia. Ki’i kau Fakafofonga ko ē, hala, faka’ofa.

‘Eiki Sea: ‘Osi tali ho’o fakatonutonu Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Ko e me’e me’a pē ‘o tali hiki ki he Pule’anga ko ē.

Vātau Hui: Sea ki’i hao atu mu’a Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oleva mu’a kae ‘osi ‘eku ki’i malanga pea mou toki ...

Tevita Lavemaau: Kole atu mu’a ki he matāpule Niua Sea na’e fuoloa ‘eku kole ‘a’aku.

Vātau Hui: ‘Ikai ko ‘eku kole.

Tēvita Lavemaau: ‘Ai ke fa’ifa’iteliha pē ia ke me’a hake pē ia ke me’a.

Vātau Hui: Ko ‘eku kole Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ko ho’o kole tokoni ki he ‘Eiki Minisitā pē ko ho’o fakatonutonu.

Lord Nuku: Sea.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Lord Nuku: Ko ‘eku ki’i kole atú Sea kuo hangē ‘etau me’a ni ko Kalapu Tonga, toko 4 ki ‘olunga, toko 3, tonu ke tau tuku ā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Poupou, te u lea atu au .

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku mou poupou ki he me’a ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘Eua?

Tēvita Lavemaau: Poupou.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 me’a mai ho’o fakatonutonu.

Tevita Lavemaau: Poupou atu ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e fakatonutonu ia?

Tevita Lavemaau: Tau tuku ā. ‘Eiki Sea ko e ki’i fakatonutonú atu pē ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Te u lau atu faka’osi pea tau tuku ‘aki e ...

Tēvita Lavemaau: Ko e ki’i fakatonutonu atu pē ‘Eiki Sea tapu pea mo e Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ‘oku ngali fakamoveuveu ho’o fakamalanga mai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: *Ok.*

‘Eiki Sea: Ko u kole atu ke ke ‘omai ho’o poini pea ke faka’osi ai pē, koe’uhi he ‘oku nounou ‘etau taimi.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia ‘Eiki Sea pea ko e faka’osi ia, ‘i he 2014 ‘i he taimi na’e fou mai ai ...

Tevita Lavemaau: Ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea ki he ‘Eiki Minisitā ko eni. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki. Me’a hifo ki lalo kapau ‘oku fakatonutonu pea ke me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kātaki ko e Sea ‘oku me’a ka ke malanga pē koe.

Tevita Lavemaau: Sea me’a hake mu’a ki he ‘Eiki Minisitā ke ki’i me’a hifo ki lalo. Mālō. Ko ‘eku fakatonotonu ‘Eiki Sea, ko e ‘ū *reference* ko eni ‘i he foliō ‘oku lau maí Sea, ‘ikai ke mau ma’u ia ‘e mautolu ko e ‘ū Fale ‘Alea ena he fuoloa. Kapau ko e, na’e alea’i ‘i he fuoloa Sea ‘oku ‘ikai ke mahu’inga ia kiate au. Ko e me’a ko ē ‘oku alea’i ‘i he ‘aho ní ko e me’a ia he ko e lao fo’ou eni. Lao eni ‘o e 2019. Mālō ‘Eiki Sea.

Mo’ale Finau: Sea ki’i tokoni atu ki he ‘Eiki Minisitā miniti ‘e taha pē.

‘Eiki Palēmia: Sea. Ko u fokotu’u atu ke tau nounou ke tau pālōti mu’a he fokotu’u ko eni. Ko u fokotu’u atu ke tau pālōti.

Lord Tu’ilakepa: Tuku mu’a ke u tali atu ‘a e me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘Eiki Minisitā Leipa, pea tau hoko atu he pālōti. Ko au ‘oku ou ki’i mamahi tama he’ene ‘ai ke na fakailifia’i ‘a e Fale ni. Ko ‘eku tali ‘Eiki Sea, ‘io ‘Eiki Sea na’a mau pālōti ‘i he ‘aho ko ia ‘o kau ai ‘a Sēmisi Tapueluelu mo Falisi kuo pekia tapu mo ia pea mo e ni’ihi e Hou’eiki Nōpele, na’e ‘ikai ke mou kau ai, hā e me’a ‘oku mou ōmai ai ‘o ‘ai e lao ko eni, ‘ikai ke mou kau ai. Tuku ā pē na’a mou ōmai ‘o ‘ai ‘a e lao ko eni he na’a mou kau ai.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ki’i fakatonotonu atu Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ka mou ōmai ‘o fokotu’u mai na’e ‘ikai ke mou loto ki ai.

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakatonotonu. Fakatonotonu ki he Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Kapau na’e ‘ikai ke mou loto ki ai hā ‘a e me’a ‘oku mou ōmai ai ‘o ‘ai ‘a e lao ko ia. Kā mou ōmai ‘o fakatonuhia’i ‘aki ‘a e fu’u miniti ko ē.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea me’a mu’a ki he Nōpele ke anga faka’apa’apa ko e fakatonotonu.

‘Eiki Sea: Ko ia kole atu Fakafofonga Nōpele Vava’u, fakamokomoko.

‘Eiki Palēmia: Fakamokomoko.

‘Eiki Minisitā Polisi: Toki ‘osi pē Sea hono lau mai ‘a e founa ‘oku fakahū mai ‘aki ‘a e lao fakaangaanga ki he Fale Alea, ‘oku ‘ikai totonu ia ke ta’ofi pē fakapōpula’i kimaotolu. Fou mai ‘i he founa totonu ‘o fakatatau ki he’etau Tu’utu’uni, pea ko ena ‘oku fai mai ‘a e kole ke tuku fakatafa’aki ‘etau Tu’utu’uni, fokotu’u atu ke tau pālōti ‘i he kole ko ia mo e fokotu’u ko ia Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole pē Feitu’u na. ‘Oku mo’oni pē Minisitā Polisi, kā ‘oku hangē ‘oku ne fakatupu lotomamahi ko e ki’i Minisitā Leipa ko eni. Ko e toutou ‘ohake ‘ohake ‘a e pālōti pea ‘oku ou toki nofo ‘o fakakaukau lelei, na’a mau pālōti ‘o fakaanga’i ‘a e ‘aho ‘o e Palēmia ko ia fekau’aki pea mo e ‘Eiki *Chancellor*, ‘Eiki Sea, mea’i lelei pē he Feitu’u na. Pea koe’uhí ‘Eiki Sea na’e ‘i ai ‘a e ‘uhinga ‘emau hiki nima ‘i he ‘aho ko ia, ko e kole mei he tafa’aki ‘a e Pule’angá ke tali ‘a e me’a ko eni kae toki fai hano fakalelei’i ‘Eiki Sea. Lava pē kole mei tu’a pea mau tali mo e ‘Eiki Nōpele, Hou’eiki Nōpele, pea ‘ikai ke tali eni ia ‘e he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Hā ‘a e me’a ‘oku mou ōmai ‘o ue’i ‘a e me’a na’a mau ‘ai. Pea tuku ai he na’e ‘ikai

ke mou loto ki ai. ‘Ikai ‘oku mou me’a mai ‘o vakai ki he me’a ni, na’e ‘ikai ke tonu e me’a na’a mau fai ...

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu Sea.

Lord Tu’ilakepa: Pea ‘oatu ki he Tu’i ‘oku ‘ikai finangalo ki ai ‘a e Tu’i, pea mou tuku ka mou ‘alu ha me’a ‘e taha.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘i ai ha’o ...

‘Eiki Palēmia: Sea.

Lord Tu’ilakepa: Kae ‘oua te mou ‘alu ‘i he me’a na’a mau ‘osi fou ai ‘oku ‘ikai tali ‘e he Tu’i.

‘Eiki Sea: Tali ki he fehu’i ko eni ‘oku ‘oatu?

Lord Tu’ilakepa: ‘Oua te mou fakatonuhia’i ‘aki ‘a e miniti he te mou hala ai.

Fokotu’u Palēmia ke pālōti’i e fokotu’u pē ‘e ‘ave Lao ki he kakai pē ‘ikai

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku fokotu’u Sea ko e fokotu’u ko ē na’e fai mai ‘e he ‘Eiki Nōpele ke ‘ave ‘a e me’a ki he kakai. Pea ‘oku ou poupou atu ki ai ke ‘ave ki he, ke tau pālōti pē ‘e ‘ave ki he kakai pē ‘ikai, kae vave pea ma’a ‘etau talanoa.

Lord Tu’i’āfitu: Fakamālō atu Palēmia taki lelei koe, fakafeta’i!

Pālōti’i ‘o ‘ikai tali fokotu’u ke ‘ave Lao ki he kakai

‘Eiki Sea: Kalake kole atu ke tau pālōti ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e fokotu’u mei he Fakafofonga ...

Kalake: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Sāmiu Vaipulu, Nōpele Nuku, Nōpele Tu’i’āfitu, Nōpele Tu’ilakepa, Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko ...9

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau ... tu’u kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao. ‘Ikai loto ki ai ‘a e toko 11.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘ikai tali ‘a e fokotu’u mei he ‘Eiki Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua. Ko u pehē mahalo ‘oku fe’unga ia ki he ‘aho ni. Mou me’a hake ke toloi ‘a e Fale ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi

Ko e kelesi hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi mo e 'ofa 'a e 'Otua ko e Tamai, feohi mo e Laumālie Mā'oni'oni ke nofo'ia ia 'ia kitautolu kotoa 'i he houa ni, fai pē 'o ta'engata. 'Emeni.

<005>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

Aho Pulelulu, 27 Fepueli 2019

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu

2. Taliui

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea

Me'a 'a e Fakafofonga Vava'u 15 'o tokanga ki he *text* ne toki tufaki mai 'e he *TCC* 'e kamata he 'aho 1 Ma'asi 2019 hono hilifaki 'a e *consumption Tax* ki he tā ki tu'apule'anga. Me'a 'a e 'Eiki Sea ke toki 'ohake 'a e kaveinga ko 'eni he taimi 'e feme'a'aki ai 'i he Lao Fakaangaanga ki he Tukupau Ngāue'aki 'a ia 'oku kau mai pē 'i he 'asenita.

4. NGA'AAHI LAO FAKAANGAANGA

Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Niua 'oku te'eki ke aofangatuku 'ene fokotu'u ke toloi 'a e feme'a'aki 'i he ngaahi lao. Me'a 'a e 'Eiki Sea na'e 'osi fakahoko 'ene me'a 'aneafi ko e fakatonutonu 'o e Konisitūtone 'e fakahoko ia 'o fakatatau ki he Kupu 79 'o e Konisitūtone. Kole 'e he Fakafofonga Nōpele Niua ke 'omai ha fale'i ma'olunga ange fekau'aki mo e Kupu 51 (7) he 'oku ne tui 'oku monuka. Fokotu'u 'a e Fakafofonga Nōpele Niua ke kumi ha fale'i tau'atāina mei tu'a fekau'aki mo e tokanga ki he Kupu 51 (7) pea mo tuku ki he kakai 'o e fonua. Fokotu'u 'e he Fakafofonga Nōpele 'Eua ke 'ave ki he kakai. Fokotu'u 'a e Fakafofonga Tongatapu 3 ke 'ave ki he kakai.

(2pm) - Me'a 'a e 'Eiki Sea ne lolotonga 'a e mā'ōlō ho'atā ne lava 'o ma'u 'a e fale'i tau'atāina mei tu'a fekau'aki mo e Kupu 51 (7), pea ko e fale'i ko ia 'oku ne fakapapau'i pē 'a e me'a ne 'osi me'a atu 'aki 'e he 'Eiki Sea. Ko e fale'i ne 'omai mei he 'Omipatimeni, 'Aisea Havea Taumoepeau.

Lau 'a e tohi mei he 'Eiki Palēmia 'o e 'aho 20 Fepueli 2019 'o fakahā mai ke lau 'a e ngaahi Lao Fika 1 ki he 6 'o e 2019 ko e lao fakavavevave.

Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u 'o kole ki he Pule'anga ke to e 'ave 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga ko 'eni ke fai ha vakai ki ai 'a e kakai 'o e fonua, pea fai ha fefolofolai mo 'Ene 'Afio. Tali mei he 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke ne tali 'a e kole.

Me'a 'a e Fakafofonga Tongatapu 3 ko e Kupu 79 'o e Konisitūtone 'oku fiema'u ke tali 'ene Kapineti pea 'oku ou faka'amu ke fakamahino pē ne 'osi tali eni 'e he Kapineti. Me'a 'a e 'Eiki Sea ko e toki to e 'ave ki he Kapineti (*unanimous*) 'e toki fakahoko ia hili hono pālōti tu'o tolu 'e he Fale Alea.

Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai kole ke lau 'uluaki 'a e lao kae kole ki he 'Eiki Palēmia ke tukuange ke fakahoko ha *consultation* ha uike 'e ua.

4.1 Fika 1A/2019 -Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2019

Lau 'uluaki.

Pālōti 'o tali 'a e lau 'uluaki. [11/9]

Kole 'a e Fakafofonga Nōpele 'Eua ke holomui 'a e tohi ngāue fakavavevave kae lava ke 'ave 'a e lao ni ki he kakai. 'Ikai tali 'e he 'Eiki Palēmia. Pālōti 'o 'ikai tali 'a e fokotu'u ke fakatatafe 'a e Tohi Tu'utu'uni, 'i he fekau'aki mo e me'a fakavavevave, kae tuku ke 'ave 'a e lao ki he kakai.

TOLOI 'A E FALE ALEA KI HE TU'APULELULU 28 FEPUELI 2019.